

Rasim Hurem

*DIFERENCIJACIJA USTANIČKIH SNAGA U BOSNI I
HERCEGOVINI ZADNJIH MJESECI 1941. I U PRVOJ
POLOVINI 1942. GODINE**

Komunistička partija Jugoslavije je 1941. pozvala na ustanak, u borbu protiv okupatora i njihovih saradnika, za oslobođenje zemlje sve narode i narodnosti Jugoslavije, sve građane bez obzira na njihovo političko opredjeljenje.

Iz dosadašnjih izlaganja se vidi da se već od početka ustanka vršila politička diferencijacija ustaničkih snaga u Bosni i Hercegovini. Ona se nastavila i bila najsnažnija tokom zadnja dva mjeseca 1941. i u prvoj polovini 1942. godine.

Ustanak u Jugoslaviji 1941. prisilio je njemačkog okupatora da u borbi protiv ustanka, pored vojnih i policijskih, primijeni i politička sredstva.

Njemačkom okupatoru je odgovaralo to što je D. Mihailović sa svojim četnicima u Srbiji, zajedno sa jedinicama kvislinške vlade M. Nedića, stupio, krajem novembra 1941, u oružanu borbu protiv partizana. U tom smislu, na Ravnoj Gori, 30. novembra, donesena je i odgovarajuća odluka. Objektivno, četnički pokret D. Mihailovića postao je jedan od oslonaca njemačkog okupatora u njegovoj borbi protiv NOP-a u Srbiji.¹⁾

*) Tekst pod ovim naslovom je dio neobjavljenog rukopisa: Istorija naroda Bosne i Hercegovine 1941—1945.

¹⁾ Vidi: Dr Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 124—129, 170—182, 191—192, 199—207, 246—248, 295—301, 314—320, 339—355, 368—371, 387—389, 394; Isti, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija*, u: *30 godina socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1973, 111—112, 117.

Njemački okupator je imao isti cilj i primijenio je u osnovi istu taktiku u Bosni i Hercegovini. Razlika je bila u tome što je on polazio od toga da je položaj srpskog naroda u NDH, napose ustaški zločini nad tim narodom, uzrok tome da je srpski narod u Bosni i Hercegovini u ustanku brojčano najviše zastupljen. Stoga je njemački okupator bio u uvjerenju da je taktika »rješenja« položaj Srba u NDH najsigurniji put u savladavanju ustanka. Smatrao je da u NDH treba stvoriti političke i druge uslove da se srpski narod povuče iz borbe i da se prema okupacionim vlastima drži lojalno. Već u avgustu i septembru 1941. vojni i politički organi njemačkog okupatora u Jugoslaviji, kao i Komanda oružanih snaga na Jugoistoku kritikovali su odnos ustaša prema Srbima u NDH i zahtijevali da oni taj svoj odnos revidiraju. Ta kritika i ti zahtjevi najčešće su dolazili od strane njemačkih krugova u Srbiji, koji su smatrali da težak položaj Srba u NDH i brojne srpske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine utiču na jačanje ustanka u Srbiji i objektivno otežavaju napore vlade M. Nedića da održi mir u Srbiji.²⁾ Sredinom septembra general Edmund von Glaise-Horstenau, njemački general u Zagrebu i Siegfried von Kasche, njemački poslanik u Zagrebu, suočeni sa snažnim ustankom u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj iznijeli su mišljenje da je daljnja egzistencija NDH moguća ako se u njoj riješi pitanje položaja Srba u zemlji tako što bi se Srbima obezbijedio »ravnopravan« položaj pred zakonom i što bi se prekinulo sa vršenjem zločina nad tim narodom. To mišljenje nije u to vrijeme bilo zvanično prihvaćeno. Ipak, njemačke okupacione snage u Bosni i Hercegovini, istovremeno kada su njemačke kaznene ekspedicije vršile masovna streljanja i druge odmazde u Srbiji (Šabac, Krupanj, Kragujevac, Kraljevo i dr.), osuđivale su politiku ustaša prema Srbima, napose ustaške zločine. One su uviđale da su ustaški zločini nad srpskim narodom jedan od faktora ustanka. Njemačkom okupatoru je trebao mir u okupiranoj zemlji, mir pod kojim je podrazumijevao pokornost stanovništva i druge uslove za nesmetanu eksploataciju ljudi i prirodnih bogatstava u Jugoslaviji i u tom cilju je želio da se odstrani sve ono što taj mir remeti. On je, između ostalog, poput italijanskog okupatora, počeo da se javlja kao »zaštitnik« Srba. Mada je ustaše doveo na vlast i držao ih pod svojim okriljem, njemački okupator je insistirao na zabrani rada tzv. divljih ustaša, a s druge strane pozivao je ustanike na pregovore o obustavljanju borbi i na odlaganje oružja.³⁾

²⁾ Dr Rasim Hurem, *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo 1972, 187—188; Mr Rafael Brčić, *Osnovna obilježja korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbima u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«*, Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo, godina XI—XII, br. 11—12, 183—184.

³⁾ Dr Zravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Beograd 1973, 251, 347, 406—407.

Politika D. Mihailovića i njegovih sljedbenika prema narodnooslobodilačkoj borbi i njihov odnos prema Vrhovnom štabu i partizanskim jedinicama bio je isti i u Srbiji i u Bosni i Hercegovini. Njihovo neslaganje sa partizanima pojavilo se svugdje — u ustanku i van ustanka. Istina, nacionalističke i pročetničke snage u Bosni i Hercegovini, zbog zločina ustaša nad srpskim narodom, nisu mogle da se u uslovima ustaničke 1941. povezuju sa ustaškom kvislinškom garniturom, kao što su se te snage u Srbiji povezivale sa kvislinškom garniturom M. Nedića, ali upravo zbog tih zločina, kao i zbog spremnosti samog okupatora da sarađuje sa srpskim nacionalistima, mogle su lakše nego u Srbiji da se vežu neposredno sa okupatorom. Četničke starješine u istočnoj Bosni već poslije okupatorske ofanzive u zapadnoj Srbiji, oktobra—novembra 1941, uspostavljali su kontakte sa njemačkim komandama u Užicu i Beogradu i smatrali da tzv. domaći četnici, tj. oni, za razliku od vojnih četnika i partizana, mogu i u slučaju prodora okupacionih snaga iz zapadne Srbije u istočnu Bosnu da prave sporazume sa okupatorom.⁴⁾

U decembru 1941. u rat su ušli Japan i Sjedinjene Američke Države, a njemačka armija je doživjela poraz pod Moskvom. Zbog toga, posebno zbog ulaska SAD u rat porasla je vjera u pobjedu saveznika, što je četnička propaganda koristila pozivajući se na podršku koju četnički pokret uživa kod savezničkih vlada. S druge strane, ulazak u rat novih sila, kao i stečeno iskustvo i rezultati borbe protiv okupatorâ i kvislinga u Jugoslaviji ukazivali su na to da će svjetski rat, a i NOB-a naroda Jugoslavije trajati duže nego što se obično mislilo. Kod velikog broja ustanika, uglavnom ustanika-seljaka postepeno se javljao zamor i zasićenost borbom, čemu je posebno doprinosila teška zima 1941/1942. i oskudica sredstava za život. Osim toga, kod tih ustanika se poslije prvih ozbiljnih teškoća javila sklonost da prihvate rješenje koje ih ne bi izlagalo velikim teškoćama i žrtvama i koje bi im omogućilo da prežive. U datim uslovima, četnička politika čekanja činila se ustaničkoj vojsci opravdanom i privlačnom, tim prije što svijest većine ustanika još nije bila na visini antifašističke svijesti.⁵⁾

Sve ovo je uticalo na držanje politički neizdiferencirane ustaničke mase u Bosni i Hercegovini.

Pod uticajem četničke propagande u istočnoj Bosni je još u periodu avgust—oktobar 1941. došlo do sporadičnog prelazanja

⁴⁾ Isto, 474, 485.

⁵⁾ Vidi: Rodoljub Čolaković, *Borba KPI za jedinstvo ustaničkih snaga i proširenje baze ustanka u istočnoj Bosni 1941. godine*, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine, Sarajevo 1973, 212; Dr Dušan Lukač, *Garancija nacionalne ravnopravnosti preduslov uspjeha ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, na istom mjestu, 261—262.

ustanika iz partizanskih u četničke jedinice. Slobodno kretanje četnika i njihovih agitatora po cijeloj oslobođenoj teritoriji istočne Bosne omogućilo je četnicima da tokom oktobra prošire mrežu svojih organizacija i da preko istočne Bosne šalju svoje emisare u srednju Bosnu, Bosansku krajinu i Hercegovinu. Ranije je rečeno da je tokom novembra 1941. u istočnu Bosnu došlo nekoliko četničkih odreda iz zapadne Srbije. Dolazili su i oficiri u službi D. Mihailovića, s namjerom da u partizanskim odredima preuzmu komandne položaje. Politička krilatica četničkih agitatora koji su dolazili iz Srbije, kao i onih u istočnoj Bosni, bila je da je ukidanje ustaške vlasti u ovoj oblasti i pripajanje istočne Bosne Srbiji jedini način da se srpski narod u ovoj oblasti oslobodi ustaškog terora.⁶⁾ U tom pravcu djelovao je i propagandni aparat vlade M. Nedića, osobito krajem 1941. On je ukazivao na snagu njemačkog okupatora i pozivao partizane da se pridruže četnicima i da podrže J. Dangića koji se zalaže da se sedamnaest srezova istočne Bosne pripoji Srbiji i na taj način srpski narod u istočnoj Bosni spasi od ustaških pokolja.⁷⁾

Poslije raskidanja sporazuma između predstavnika NOP-a u Bosni i Hercegovini i četničkih predstavnika u istočnoj Bosni, sredinom novembra 1941, četnici su pojačali propagandu protiv KPJ i protiv NOP-a i još otvorenije počeli da rade na razbijanju partizanskih jedinica i dezorganizovanju partizanske pozadine. Razvijali su tezu da nema razlike između vojnih četnika, bosanskih četnika i partizana, da su svi ustanici u Bosni i Hercegovini obveznici jugoslavenske vojske, da oni i dalje treba da služe Kralju i otadžbini, a sve u cilju da pod svoju komandu stave sve one koji su u ustanku. Nesmetano se krećući po oslobođenoj teritoriji četnički agitatori su zalazili u partizanske jedinice i vrbovali pojedince i grupe da pređu u četnike. U borbama u kojima su i poslije raskida sporazuma učestvovali, odnosno trebalo da učestvuju, četnici su se uglavnom bavili pljačkom, vršili paljevine i ubijali neudžne. Pritom četnički oficiri su koristili svoje vojničko znanje i autoritet činova i u toku priprema i izvođenja određenih vojnih akcija uspijevali da pojedine ljude iz partizanskih odreda pridobiju na svoju stranu.⁸⁾

Zadnjih dana novembra, kada je njemački okupator zauzeo Užice, a glavnina partizanskih snaga iz zapadne Srbije i Šumadije povukla se ka Sandžaku, u istočnu Bosnu je došao veliki broj izbjeglica iz Srbije, među kojima su većinu činili srpske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, koje su ranije pobjegle u Srbiju ispred ustaškog terora. Te izbjeglice, kao i pojedinci iz Srbije donijeli su

⁶⁾ Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971, 608—609; Dr R. Hurem, n. dj., 71—72; 1941—1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj. 9, Beograd 1975, 5.

⁷⁾ R. Čolaković, n. čl., 212.

⁸⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 72; Dr Z. Antonić, n. dj., 467.

informacije o snazi njemačkog okupatora, o tome da je on savladao ili da će savladati partizane u Srbiji i da će njemački okupator, pošto savlada ustanak u Srbiji, doći preko Drine i to isto učiniti u istočnoj Bosni.⁹⁾

Tokom novembra i decembra 1941. i početkom 1942. godine došlo je do jačeg previranja i kolebanja u partizanskim odredima istočne Bosne. Znatan broj ustanika napustio je partizanske odrede i prišao četnicima. Pojava prelaženja ustanika na stranu četnika bila je najčešća u onim jedinicama NOP odredâ u kojima je bilo malo kadrova KPJ. Bilo je slučajeva da su na stranu četnika prelazili i pojedini komandiri i komandanti, a s njima i čitave njihove jedinice (čete, bataljoni). Na terenu partizanskih odredâ u istočnoj Bosni formirale su se četničke čete kojima su komandovali domaći starješine ili četnički oficiri u službi D. Mihailovića.¹⁰⁾

Pod pritiskom snažne okupatorsko-kvislinške ofanzive dio partizanskih snaga iz zapadne Srbije i Šumadije zajedno sa Vrhovnim štabom NOP odredâ Jugoslavije povukao se, krajem novembra, u Sandžak. Poslije ove ofanzive Vrhovni štab je poseban značaj pridavao istočnoj Bosni. On je, naime, želio da se spriječi prodiranje četnika i četničkog uticaja iz Srbije u istočnu Bosnu, kao i da se onemogući djelatnost istočnobosanskih četnika. Ta djelatnost je bila jedan od uzroka zbog kojih je došlo do kolebanja i previranja u istočnobosanskim partizanskim odredima. Trebalo je tim odredima pomoći i spriječiti njihovo osipanje. Zato je Vrhovni štab sa dijelom partizanskih snaga iz Srbije i Crne Gore došao iz Sandžaka u istočnu Bosnu. Od tih snaga formirana je u Rudom, 22. decembra 1941, Prva proleterska brigada. Dolaskom Vrhovnog štaba i Prve proleterske brigade na Romaniju, krajem decembra 1941, prelazak ustanika Romanijskog i NOP odredâ »Zvijezda« na stranu četnika je zaustavljen, ali kasnije, u toku i poslije druge neprijateljske ofanzive, to prelaženje se nastavilo, i to u još većem broju.¹¹⁾

Na držanje ustanika u Kalinovičkom NOP odredu, pored ranije iznesenih faktora, znatno je uticalo to da su četnici B. To-

⁹⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 71—72; Dr Z. Antonić, n. dj. 482; 1941 — 1942. u svedočenjima učesnika NOB-e, knj. 9, 5.

¹⁰⁾ P. Morača, n. dj., 609—613; Dr R. Hurem, n. dj., 73, 222—223; Dr Z. Antonić, n. dj., 310—311, 495—496, 501; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom II, knj. 2, dokumenat 75, str. 134 (nadalje: Zb. NOR, II-2 75/134), 93/187—188, 98/204—205.

¹¹⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom osmi, 29. novembar 1941 — 17. februar 1942, Beograd 1979, 46—49, 52, 61, 91—93, 104—105, 110 — 111, 147—148, 170, 174—176, 184—185, 271 napomena br. 532; tom deveti, 18. februar — 8. april 1942, Beograd 1979, 19—20, 38, 77, 156.

Vidi: Mr Miloš Hamović, *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Zbornik radova Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine, godina V—VI/1979—1980, br. 5—6, Sarajevo 1981, 635—636, 642.

dorovića, krajem novembra i prvih dana decembra 1941, u sporazumu sa Italijanima, zaposjeli Goražde i Foču, kao i to da je početkom decembra u dolinu rijeke Prače stigao četnički odred vojvode R. Đekića iz zapadne Srbije. Ali, oslobođenjem Foče, Goražda i Čajniča, 20—27. januara, i dolaskom Prve proleterske brigade na područje Kalinovičkog NOP odreda, krajem januara 1942, stanje u ovom odredu se znatno poboljšalo. Odred je jačao i krajem marta mjeseca dobio je svoju konačnu organizaciju.¹²⁾

Birčanski NOP odred je od početka novembra 1941. bio podložan četničkom uticaju i to je onemogućavalo njegovu borbenu inicijativu. Njegove akcije u to vrijeme ograničavale su se na odbranu slobodne teritorije. Ipak, u ovom odredu nije došlo do snažnije unutrašnje diferencijacije, niti do jačeg političkog kolebanja boraca, te je krajem 1941. samo jedan dio boraca ovog odreda podlegao četničkoj propagandi i prišao četnicima.¹³⁾

Na Majevidici je krajem novembra raskinut sporazum između majevidičkih partizana i četnika, koji je sklopljen desetak dana ranije. Poslije toga, međusobna politička borba partizana i četnika je dobila na intenzitetu, a njihovi međusobni odnosi sve više su se zaoštravali. Četnici su uspjeli da svoj uticaj prošire na jedan broj ljudi. Organizacija KPJ na Majevidici i Štab Majevidičkog NOP odreda istupali su protiv četničkih rukovodećih ljudi i nastojali da se pred narodom razgoliti njihovo držanje protiv narodnooslobodilačke borbe. Sam Odred nije bio politički pripremljen za oružanu borbu protiv četnika. Poslije četničkog napada na Štab Majevidičkog NOP odreda, 20. februara 1942, i poslije borbe sa majevidičkim četnicima, krajem istog mjeseca, Majevidički NOP odred se formacijski pocijepao i napustio svoju teritoriju. Veći dio boraca došao je, početkom marta, u Birač gdje je zajedno sa Birčanskim NOP odredom nastavio da se bori, a jedan dio boraca otišao je u Semberiju i tamo politički djelovao. Jedan dio boraca je predao oružje organima NDH i povukao se kućama, a jedan dio je prišao četnicima.¹⁴⁾

¹²⁾ Dr Z. Antonić, n. dj. 472—473, 482—483; *Sarajevo u revoluciji* (oktobar 1941 — novembar 1943), tom treći, Sarajevo 1979, 152—156.

¹³⁾ Ocjena dra Z. Antonića da je politička pobjeda NOP-a na području Birča dobivena još krajem 1941. (dr. Z. Antonić, n. dj., 315—316) nije ničim potvrđena. Dr Z. Antonić i sam navodi da je u nekim NOP odredima u istočnoj Bosni, među njima i u Birčanskom, poslije druge neprijateljske ofanzive, tj. poslije januara 1942. »došlo do masovnijeg osipanja njihovih boraca uslijed pojačane četničke propagande« (Isto, 516).

¹⁴⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 118, 125; *Isti, O razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine*, Prilozi, br. 13, 244; Dr Z. Antonić, n. dj., 326, 363; Stevo Popović, *Majevidički partizani*, knj. prva, Sarajevo 1951, 239; *Istočna Bosna u NOB-u 1941—1945.* — Sjećanja učesnika, prva knjiga, Beograd 1971, 494, 503—513; Isto, druga knjiga, Beograd 1971, 272.

Unutrašnja snaga Ozrenskog NOP odreda počela je da slabi krajem oktobra, kada je oko 150 probраниh boraca izdvojeno iz Odreda i otišlo u borbu za Kladanj. Kasnije, kada su u Ozrenski kraj počeli da dolaze emisari D. Mihailovića i da se zalažu da se borba protiv okupatora odloži za kasnije vrijeme, naročito kada je u dolinu Krivaje došao četnički odred iz Srbije pod komandom kapetana D. Račića, došlo je do demoralizacije ustanika-seljaka koji su ispoljavali želju da prekinu borbu i da se vrate kućama. Politička situacija u Odredu još više se pogoršala kada je nekoliko desetina najboljih boraca, mahom članova KPJ, izdvojeno iz Odreda i upućeno u središnji dio istočne Bosne, gdje je trebalo da se formira Prvi istočnobosanski udarni bataljon. Za političke odnose na Ozrenu i u Ozrenskom NOP odredu krajem 1941. i početkom 1942. godine bilo je karakteristično to da je uticaj četnika bio snažan i da tamošnje snage NOP-a nisu mogle da bez pomoći sa strane preovladaju taj uticaj.¹⁵⁾

U jesen 1941. otpočelo je previranje u svim NOP odredima u Bosanskoj krajini, izuzev na Kozari. Drugi krajiški NOP odred, zahvaljujući jedinstvu naroda u ovom kraju i snažnom političkom uticaju KPJ, bio je krajem 1941 vojnički izgrađen i politički uglavnom kompaktna partizanska jedinica.¹⁶⁾

Prvi krajiški NOP odred, do početka marta 1942, djelovao je na terenu Podgrmeča i oko Drvara, Bosanskog Petrovca i Bosanskog Grahova. Poslije reokupacije treće zone najveći broj ustanika na sektoru Bosanski Petrovac — Drvar — Bosansko Grahovo napustio je svoje jedinice i privremeno se povukao iz borbe. Jedan broj ustanika: grupe oko Mane Rokvića (B. Petrovac) i Brane Bogunovića (B. Grahovo) prihvatio je četničku orijentaciju i svstao se u četničke grupe formirane u to vrijeme. Od sredine novembra, kada su organizacije KPJ počele da političkom radu među ustanicima posvećuju više pažnje i kada je, u decembru mjesecu, dio partijskog kadra iz Podgrmeča došao na područje Drvara i B. Petrovca, odnos snaga u ovom kraju počeo je da se mijenja u korist NOP-a. Političko dejstvo komunista i borbe vođene u toku januara i februara doprinijeli su da je broj ustanika znatno porastao, da je veći dio postojećih četa prihvatio status partizanskih

¹⁵⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 118—119, 135—136; Dr Z. Antonić, n. dj., 336—337, 342—343, 369, 371; *Istočna Bosna u NOB-u...*, prva knjiga, 245, 249, 339—340.

¹⁶⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967, 316—317; P. Morača, n. dj., 615—616; Osman Karabegović, *Krajina na putevima revolucije*, Beograd 1978, 118—119; *Četrdeset godina*, knj. šesta: 1941—1945. — *Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Beograd 1961, 14—15, 17—18; Zapisnik sa prve oblasne konferencije KPJ za Bosansku krajinu održane 21—23. februara 1942. — fotokopija, Dokumentacija Instituta za istoriju Sarajevo, fond Obl. komiteta KPJ za B. krajinu, kutija 1, inv. br. 357.

jedinica i da su formirane nove partizanske čete. Područje četničkog uticaja u kraju oko B. Petrovca i Drvara je sužavano, a četničke grupe su ostajale malobrojnije.¹⁷⁾

Na terenu Podgrmeča ograničavanje uticaja četnika i stvaranje čisto partizanskih jedinica teklo je nešto brže. Tome je mnogo doprinio dr M. Stojanović, komandant Drugog krajiškog NOP odreda (Kozara) koji je, krajem decembra 1941, došao u Podgrmeč i tamo, do sredine februara 1942, politički djelovao. On je narodu i ustanicima Podgrmeča u neposrednom kontaktu objašnjavao politiku NOP-a i svojim ugledom i svojom popularnošću izvršio na njih snažan uticaj.¹⁸⁾

U B. Grahovu i okolini jačao je uticaj četnika i tamo su ostale da djeluju brojnije četničke grupe. Ovaj kraj je bio pod snažnim uticajem četničkog uporišta u susjednoj Kninskoj krajini.¹⁹⁾

U cjelini uzeto, otpor velikosrpski orijentisanih grupa i jedinica u Prvom krajiškom NOP odredu, izuzev u području B. Grahova, do kraja februara 1942. uglavnom je skršen. Narod je prihvatio liniju NOP-a, a ustanici su se u većini uvrstili u partizanske čete. Prva borba sa italijanskim okupatorom vođena je u Podgrmeču, sredinom decembra 1941. Kasnije, naročito u toku marta 1942, sve jedinice ovog odreda ušle su u borbu protiv italijanskog okupatora.²⁰⁾

Peti krajiški NOP odred formiran je početkom marta 1942. Sačinjavale su ga jedinice dotadašnjeg Prvog krajiškog NOP odreda koje su djelovale južno od Grmeča. Ranije započeti proces jačanja snaga NOP-a u ovom kraju nastavljen je i poslije formiranja Petog krajiškog NOP odreda. Krajem marta, ovaj odred je bio organizaciono uobličen i, uglavnom, politički konsolidovan.²¹⁾

Treći krajiški NOP odred je djelovao u srednjoj Bosni (između Bosne, Save, Vrbasa i Lašve) i u dijelu zapadne Bosne (između Banjaluke i Sanskog Mosta, na sjeveru, i Livna, na jugu). Politički gledano, vrijednost boračkog i rukovodećeg kadra u ovom odredu nije u svim njegovim jedinicama bila ista. Kadrova KPJ nije bilo dovoljno, a osim toga ti kadrovi nisu bili ravnomjerno raspoređeni. To je išlo naruku velikosrpski orijentisanom komandnom kadru u ustaničkim jedinicama i grupama. Jačao je četnički

¹⁷⁾ Dr D. Lukač, n. dj., 279, 281—283, 290—299; P. Morača, n. dj., 621—622; *Četrdeset godina*, knj. šesta: 1941—1945, 334—344.

¹⁸⁾ *Podgrmeč u NOB* — Zbornik sjećanja, knj. druga, Beograd 1972, 186—190; Isto, knj. treća, Beograd 1972, 30—33, 87—96.

¹⁹⁾ *Bosansko Grahovo u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945* — Zbornik sjećanja, Bosansko Grahovo 1971, 235—248, 265—266, 273—278.

²⁰⁾ Dr D. Lukač, n. dj., 365; *Podgrmeč u NOB*, knj. treća, 39, 91—92.

²¹⁾ Dr D. Lukač, n. dj., 361—373; *B. Grahovo u NOR-u*, 294—295, 298—300.

uticaj i u jedinicama i u pozadini. U prvoj polovini novembra, U. Drenović, komandant 3. bataljona ovog odreda samovoljno je pregovarao sa vlastima NDH u Mrkonjić-Gradu i faktički prestao da priznaje nadležnost Štaba Odreda. Ovaj bataljon se 10. decembra proglasio vojno-četničkim odredom, prestao je da se bori u sastavu NOP odreda i odbio da vodi borbu protiv italijanskog okupatora. Osim toga, U. Drenović je organizovao četničke grupe u više četa 2. bataljona Trećeg krajiškog NOP odreda u kojima se više od jedne trećine ustanika smatralo četnicima, a u kojima nije bilo organizacija KPJ. L. Tešanović, član četničke organizacije od prije rata, takođe je izdvojio, u decembru 1941, jedan broj boraca 5. bataljona ovog odreda i, osim toga, mobilisao ljude iz područnih sela i tako stvorio vojno-četnički odred. Po sporazumu sa 5. bataljonom ovaj vojno-četnički odred je mogao da svoje pristalice izdvaja iz ovog bataljona. U isto vrijeme radilo se na formiranju četničkih grupa u predjelu Manjače. Tokom januara i februara formirao je još nekoliko četničkih uporišta na terenu 5. bataljona. U ovaj, a naročito u 6. bataljon Trećeg krajiškog NOP odreda, u periodu decembar 1941. — februar 1942, došlo je nekoliko desetina četnika iz istočne Bosne i Srbije, koji su praktično onemogućili borbu većine četa 6. bataljona. Dvije čete ovog bataljona su se u toku januara proglasile četničkim. Četnička djelatnost u 7. bataljonu bila je tokom januara i februara 1942. veoma snažna.²²⁾

Početak februara 3. krajiški NOP odred je radi uspješnijeg rukovođenja podijeljen na dva odreda: novi 3. krajiški NOP odred na području zapadno od Vrbasa (na prostoru od Ključa do Livna) i 4. krajiški NOP odred na području između Vrbasa i Bosne i na pl. Manjači. U oba ova odreda i dalje je jačao uticaj četnika. Krajem februara 3. krajiški NOP odred nije imao snage da se sam, bez pomoći drugih NOP odreda uspješno suprotstavi četništvu u svojim jedinicama i na terenu na kojem je djelovao. Slično je bilo i u 4. krajiškom NOP odred. Odmah poslije formiranja ovog odreda u skoro svim njegovim četama djelovale su četničke grupe. U toku februara dvije čete su se izdvojile iz Odreda i proglasile četničkim. Krajem februara četnički uticaj je preovladao u znatnom broju jedinica Četvrtog krajiškog NOP odreda.²³⁾

Poslije reokupacije druge i treće zone rukovodstvo NOP-a u Hercegovini je radilo na organizovanju partizanskih jedinica i na političkom pripremanju ustaničkih masa za vođenje borbi. Mnogi ustanici unijeli su u partizanske jedinice shvatanja koja nisu bila u skladu sa idejama NOP-a (nacionalizam, ideja osvete, borba protiv »Turaka«), zatim ispoljili su kolebljivost, nedosljednost, nered, stihijnost i strah od toga da se povede borba protiv italijanskog

²²⁾ Dr D. Lukač, n. dj. 324—329, 333—334, 344—346, 348, 351—357; O. Karabegović, n. dj., 162, 174, 178—179.

²³⁾ Dr D. Lukač, n. dj., 349—350, 352, 357—361, 414.

okupatora. Osim toga, italijanski okupator svojim držanjem i blagonaklonim stavom prema srpskom življu nije ustanicima davao povoda za borbu protiv italijanskog okupatora. Do prvih sukoba sa okupatorom poslije reokupacije druge i treće zone došlo je u dijelovima trebinjskog i bilečkog sreza, u novembru mjesecu, a prva veća borba sa italijanskim okupatorom u tom kraju vođena je u drugoj polovici decembra 1941. U drugim krajevima Hercegovine, u kojima su partizanske borbe u to vrijeme bile neznatne, kao i u konjičkom srezu, gdje su te borbe bile snažnije, sukobi sa italijanskim okupatorom nisu uslijedili u toku 1941. godine.²⁴⁾ U to vrijeme, u toku septembra—oktobra, a naročito u toku novembra—decembra, u Hercegovini je ojačala političko-propagandna djelatnost nacionalističkih i pročetničkih elemenata u ustanku, kao i jednog dijela građanskih političara izvan ustanka. Ovi krugovi su uporedo sa političko-propagandnim radom stvarali četničke odboje i komande i formirali četničke jedinice. Njihova propaganda, koja je pozivala na čekanje »pogodnog momenta« za borbu protiv okupatora, a pozivala na borbu protiv Muslimana, uticala je na jedan dio seljaka-ustanika, od kojih su neke i privukli na svoju stranu.²⁵⁾

Politika i ponašanje četničkih vođa i četničkih grupa u Hercegovini, na jednoj, i prvi napadi partizana na okupatorske jedinice, na drugoj strani, podstakli su italijanskog okupatora da krajem 1941. godine poboljša svoje veze sa četničkim grupama, a četničke vođe da se još više zalažu za to da se ne otpočine, odnosno da se ne vodi borba protiv italijanskog okupatora.²⁶⁾

Iz izloženog se vidi da u početku ustanka, tokom ljeta i rane jeseni 1941, kada su ustanici bili u poletu i kada su bez velikih teškoća vodili uspješne borbe i oslobađali relativno široke teritorije, unutrašnje protivvrječnosti u redovima ustanika nisu dolazile do jačeg izražaja. Daljni razvoj NOP-a i jačanje partizanskih snaga, na jednoj, i kontraakcija velikosrpskih snaga i četništva, na drugoj strani, kao i promjena uslova za vođenje borbe (reakcija okupatorâ, žrtve, saznanje o dugotrajnosti rata, zima, oskudica i dr.) usloveli su da je unutrašnja diferencijacija ustaničkih snaga počev od novembra 1941, a u Hercegovini nešto kasnije dobila na intenzitetu. Ta diferencijacija je u nekim krajevima dovela »do punog unutrašnjeg rata u ustaničkim jedinicama«.²⁷⁾ Rezultat je bio taj da je zadnjih mjeseci 1941. i u prvim mjesecima 1942. više NOP

²⁴⁾ Nevenka Bajić, *Komunistička partija Jugooslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XVII/1966—1967, 146, 152, 154—161.

²⁵⁾ Đorđe Piljević, *Hercegovina 1941. godine*, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 238—240.

²⁶⁾ N. Bajić, n. čl., 155.

²⁷⁾ Dr D. Lukač, n. čl., 261.

odreda u Bosni i Hercegovini (NOP odred »Zvijezda«, Romanijski, Birčanski, Majevački, Ozrenski i 3. Krajiški) imalo veliki broj boraca i dostiglo visok nivo u vojničkoj organizaciji, ali da neki NOP odredi (NOP odred »Zvijezda«, Romanijski, Kalinovački, Ozrenski, 3. krajiški, 4. krajiški i, donekle, 1. krajiški) nisu u to vrijeme bili politički homogeni. To se posebno odnosi na one njihove jedinice u kojima je politički uticaj komunista bio slab, a u kojima je uticaj velikosrpskih šovinističkih snaga, koje su u tim jedinicama zauzimale dosta rukovodećih mjesta, bio snažan. Iz tih jedinica ustanici su u relativno velikom broju prelazili u četnike.²⁸⁾ Velikosrpske, četničke snage uspjele su da u nekim krajevima, odnosno u dijelu ustaničkih jedinica u Bosni i Hercegovini, počev od novembra—decembra 1941, postepeno preuzimaju inicijativu u svoje ruke.²⁹⁾

*
* *
*

Razvoj događaja u Bosni i Hercegovini krajem 1941. privukao je veću pažnju njemačkog okupatora. Ustanak u Bosni i Hercegovini u to vrijeme snažno se širio. Njemačkom okupatoru je do tada pošlo za rukom da uz pomoć kvislinških jedinica M. Nedića i četnika D. Mihailovića potisne glavninu partizanskih snaga iz zapadne Srbije, koja se zajedno sa Vrhovnim štabom NOP odreda Jugoslavije prebacila u Sandžak, a odatle u istočnu Bosnu. Istočna Bosna, pored snažnog razvijenog ustanka i boravka Vrhovnog štaba u njoj, bila je za njemačkog okupatora interesantna i iz vojnoprivrednih i vojnostrateških razloga. Zato je on u saradnji sa ustašama i domobranima preduzeo ofanzivu protiv NOP odredâ i Prve proleterske brigade u centralnom dijelu istočne Bosne, 15—23. januara, i protiv Ozrenskog NOP odreda, 29. januara do 7. februara 1942. — tzv. drugu neprijateljsku ofanzivu. Pred početak ove ofanzive četnička komanda operativnih jedinica istočne Bosne upozorila je četničke jedinice da u predstojećoj ofanzivi ne treba da se suprotstavljaju njemačkim trupama već da ih »dostojanstveno i prijateljski« dočekaju. Neke četničke komande su smatrale da je dužnost četnika da aktivno pomogu okupatora u njegovoj akciji protiv partizana. Četnički oficiri su javno izjavljivali da će udariti na partizane ukoliko oni stupe u borbu protiv okupacionih jedinica. Zaista, u toku ove ofanzive četnici u istočnoj Bosni, sem na završničkom frontu, nisu pružili otpor okupatoru i oružanim snagama NDH, već su okupatorskim jedinicama na pojedinim mjestima omogućili slobodan prolaz, davali im potrebna obavještenja, a kod Rogatice su zajedno sa okupatorskim jedinicama učestvovali u

²⁸⁾ Dr D. Lukač, n. dj., 326—327, 329, 343—346, 359; Dr Z. Antonić, n. dj., 298, 301, 304—305, 310—311, 345—355; 1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e, knj. 9, 5.

²⁹⁾ Vidi: D. Lukač, *Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a*, Prilozi, br. 4, 478.

borbi protiv partizana. General P. Bader, komandujući general i zapovjednik Srbije (njegova komanda se protezala i na istočnu Bosnu) naredio je da se četnici koji su u toku ofanzive pali u njemačko zarobljeništvo tretiraju kao ratni zarobljenici i da se s njima ne smije postupati kao sa odmetnicima.³⁰⁾

Ofanziva nije dala očekivane rezultate. Ustanak u istočnoj Bosni nije razbijen, a u južnom dijelu ove oblasti, dijelu Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka, sa centrom u Foči, ustanak je odmah poslije ofanzive ojačao. Međutim, okupatorska ofanziva je pospješila proces diferencijacije ustaničkih snaga u dijelovima istočne Bosne u kojima je ofanziva preduzeta. Jedan dio ustanika se demoralisao. Neki od njih nisu vjerovali u snagu partizana, a nekima je izgledalo da je u uslovima dugotrajnog rata najbolje ostati kod kuće i gledati »kako će se situacija razvijati«. Većina ustanika nije željela potpun raskid sa partizanima, ali oni, istovremeno, nisu pokazivali spremnost da ratuju protiv okupatora i njegovih pomagača. Ti ustanici su bili spremni da pruže otpor neprijatelju ukoliko on bude neposredno ugrožavao njihova sela. Četnici su tu činjenicu koristili u svojoj propagandi i u njoj imali dosta uspjeha. U NOP odredima u tom dijelu istočne Bosne (Romanijski, »Zvijezda«, Birčanski i Ozrenski) došlo je do nešto većeg osipanja boraca. Mnogi naoružani seljaci vraćali su se kućama, a neki prelazili u četnike. Neke čete Romanijskog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda« su kompletne prešle na stranu četnika.³¹⁾

Treba reći da je njemački okupator zadržao određene rezerve prema D. Mihailoviću i prema četnicima u Srbiji i Bosni i Hercegovini i pored toga što su se D. Mihailović i njegovi četnici eksponirali kao otvoreni neprijatelji NOP-a. U osnovi, politika njemačkog okupatora prema četnicima D. Mihailovića znatno se razlikovala od politike italijanskog okupatora. Italijanski okupator je zbog svojih određenih interesa podstakao i pomagao razvoj četničkog pokreta. Za razliku od italijanskog okupatora, njemački okupator nije smatrao da se u borbi protiv ustanka na teritoriji NDH može ozbiljnije osloniti na četnike D. Mihailovića zato što bi oslonac na četnike bio protivurječan politici Trećeg Rajha prema NDH, koju politiku Treći Rajh nije htio da napusti. S druge strane, upravo krajem 1941. i početkom 1942. godine, kada se njemački okupator direktno uključio u borbu protiv ustanika u Bosni i Hercegovini, D. Mihailović je od jugoslovenske izbjegličke vlade u Londonu dobio nove izraze podrške. Izbjeglička vlada u Londonu je 7. decembra 1941. proizvela D. Mihailovića u čin brigadnog ge-

³⁰⁾ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom osmi, 174—175; Zb. NOR, IV-4, 13/45.

³¹⁾ P. Morača, *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1957, 96—97; Dr R. Hurem, n. dj., 108—109, 120, 124, 126; Dr. Z. Anđonić, n. dj., 516; R. Čolaković, n. čl., 213—214; Avdo Humo, *Godine iskušenja i podviga*, Beograd 1977, 123.

nerala, a njegove četnike, krajem iste godine, proglasila »Jugoslavenskom vojskom u otadžbini«. U prvu vladu Slobodana Jovanovića, formiranu 11. januara 1942, D. Mihailović je ušao kao ministar jugoslovenske vojske u otadžbini. Pa ipak, njemački okupator nije negirao svaki značaj četnika u Bosni i Hercegovini, jer je znao da su i četnici mogli da doprinesu borbi protiv NOP-a. Zato se on u određenim konkretnim uslovima odlučivao na nalaženje oblika saradnje sa četnicima, bilo direktno, bilo u vidu saradnje četnika sa organima NDH i obratno.

Za politiku njemačkog okupatora da pregovara i saraduje sa četnicima u borbi protiv ustanika u Bosni i Hercegovini ne može se reći da je bila sistematična i da je uvažavala određeno principijelno stanovište, koje, u stvari, nije ni postojalo. Ta politika je vođena ad hoc. Karakteristično je da ni stavovi njemačkih vojnih i diplomatskih krugova prema tom pitanju nisu bili uvijek isti. Ni svi važniji njemački vojni komandanti u Jugoslaviji i na Balkanu nisu o tom pitanju imali uvijek isto mišljenje.

Kada su pripremali tzv. III neprijateljsku ofanzivu okupatori su bili mišljenja da se ustanak u Bosni i Hercegovini može savladati ako ustaški režim prihvati politiku tolerisanja Srba u NDH, tj. ako se srpskom narodu u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj omogućiti da živi u relativnom miru i sigurnosti. Takvu politiku italijanski okupator je vodio od početka ustanka i, kako je već rečeno, vezao uz sebe srpske nacionalističke krugove, zatim podržavao je četništvo i omogućio da se stvaraju četničke jedinice koje su se uklapale u italijanski sistem okupacije. Sada, kada se pripremala III ofanziva, na insistiranje gen. M. Roatte, komandanta Druge italijanske armije, i predstavnici Trećeg Rajha u Jugoslaviji, diplomatski i vojni, prihvatili su ideju o kombinovanju vojnih i političkih metoda u savlađivanju ustanka tako što bi se primjenom drastičnih metoda u borbi protiv komunista i političkim pogađanjem sa četničkim starješinama u Bosni i Hercegovini još više podstakao rascjep u ustaničkim redovima. Istina, njemački okupator je zadržao rezerve prema četničkom pokretu, a istovremeno, shodno svojim interesima, uvažavao je »suverenitet« NDH. To je otežavalo primjenu politike saradnje sa četnicima. Na drugoj strani, italijanski partner, na prvom mjestu gen. M. Roatta, zalagao se za odvojen tretman partizana i četnika, tj. za oslonac na četnike u borbi protiv partizana. I vlada NDH u ime svojih političkih interesa, samoinicijativno, u martu 1942. povelala je pregovore sa nekim od srpskih građanskih političara iz Bosne i Hercegovine (N. Krajljević, R. Grđić, D. Jevđević) u cilju iznalaženja modus vivendi-a u granicama NDH. Izgleda da su i njemački komandant Jugoistoka i Vrhovna komanda njemačke vojske (OKW), koji su u početku odbijali saradnju sa četnicima promijenili svoj stav i pred početak

III ofanzive prihvatili pregovaranje sa četnicima kao sredstvo borbe protiv ustanka i NOP-a u Bosni i Hercegovini.³²⁾

Razvoj ustanka i NOP-a u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, kao i stav njemačkih vojnih krugova u Jugoslaviji da ustaše treba da mijenjaju svoj odnos prema Srbima u NDH prisilili su ustaški režim da i sam u pogledu položaja Srba u NDH potraži drugo, bolje rješenje, tj. da donekle koriguje svoj odnos prema srpskom narodu.

Ustaški režim je pokušavao da drukčije definiše status Srba u NDH, tj. da prividnim poboljšanjem njihovog položaja učini to da Srbe pretvori u lojalne građane ustaške države. Isticano je mišljenje da u buduće ne bi trebalo govoriti o Srbima u NDH, koji su po važećim normama NDH bili izvan zakona, nego da treba govoriti o Hrvatima pravoslavne vjere, tj. o pravoslavnim državljanima NDH. Takvo stanovište obavezivalo je ustaški režim da na neki način revidira svoj odnos prema srpskoj pravoslavnoj crkvi. Ideje u tom smislu dolazile su i sa strane njemačkog okupatora. A. Pavelić je isticao da se pravoslavna crkva u NDH mora depolitizirati i služiti jedino vjeri, a u stvari želio je da pravoslavna crkva služi njegovim političkim interesima tako što bi doprinosila smirenju Srba u NDH. Pavelić je na prvom zasjedanju tzv. Hrvatskog državnog sabora, 28. II 1942, nagovjestio osnivanje tzv. hrvatske pravoslavne crkve. Odredba o osnivanju hrvatske pravoslavne crkve donesena je 3. aprila 1942. godine, u jeku priprema III neprijateljske ofanzive. Prema toj odredbi hrvatska pravoslavna crkva je autokefalna. Ustavom Hrvatske pravoslavne crkve, koji je donesen 5. juna 1942. određeno je da se na čelu crkve nalazi patrijarh, a za njeno sjedište određen je Zagreb. Istog dana A. Pavelić je imenovao bivšeg arhiepiskopa jekaterinoslavskog i novomoskovskog Germogena, ruskog emigranta, za mitropolita zagrebačkog i poglavara hrvatske pravoslavne crkve.³³⁾

Osnivanje hrvatske pravoslavne crkve nije naišlo na podršku ni pravoslavnog sveštenništva ni vjernika. Samo mali broj svećenika, mahom onih koji kao pripadnici drugih nacionalnosti (Rusini, Crnogorci) nisu bili izloženi teroru, te pojedinih svećenika Srba »koji su se iz osobnih ambicija dodvoravali ustaškom režimu«, podržao je osnivanje hrvatske pravoslavne crkve. Srbi u Bosni i Hercegovini su u većini ostali indiferentni prema instituciji hrvatske pravoslavne crkve. Jedino kod Srba u gradovima i kod Srba u selima u kojima je postojala i osjećala se vlast NDH osnivanje hrvatske pravoslavne crkve je naišlo na izvjestan interes. To

³²⁾ P. Morača, *Prelomna godina NOR-a*, 81–95; Dr R. Hurem, n. dj., 195–205.

³³⁾ Dr R. Hurem, n. dj. 207–208; Dr Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb 1977, 176–177.

je bilo u vezi sa činjenicom da je povodom osnivanja hrvatske pravoslavne crkve dozvoljeno da se u pravoslavnim crkvama vrši služba božja, kao i da su pojedini pravoslavni svećenici pušteni na slobodu.³⁴⁾

U svjetlu korekcije politike ustaškog režima prema Srbima u NDH treba posmatrati i sazivanje Hrvatskog državnog sabora krajem februara 1942. Među poslanicima u Saboru bilo je i nekoliko građanskih političara Srba. U Saboru se vodila rasprava o daljnjem »rješavanju srpskog pitanja«. Kao što je ranije rečeno, ni na tom ni na dva kasnija zasjedanja (april i decembar 1942) Sabor nije riješio ni jedno pitanje, pa ni »srpsko pitanje«, niti je donio bilo kakvu odluku koja bi imala značaja za narodni život.³⁵⁾

Od početka 1942. predstavnici četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini javno su isticali da je NOP pod vođstvom KPJ njihov glavni neprijatelj. Osim toga, oni su pokazivali spremnost da u borbi protiv NOP-a potraže saveznika. Smatrali su da treba prekinuti borbe protiv ustaša i izgraditi lojalan odnos prema vlasti NDH, što bi omogućilo da se u borbi protiv KPJ i protiv NOP-a korisno saraduje sa ustašama i da se s njima, na određeni način, dijeli vlast. Četničke grupe u srednjoj Bosni preduzele su, krajem marta, »opštu ofanzivu« protiv partizanskih snaga u tom kraju, u toku koje su neke partizanske jedinice razbijene, a umjesto njih formirane četničke jedinice. Četnici u centralnom i južnom dijelu istočne Bosne, tokom aprila mjeseca, kada je u tom kraju vođena tzv. III neprijateljska ofanziva, svojim držanjem pokazali su da ne žele da se bore protiv okupatorâ i da su skloni saradnji i sporazumijevanju sa njemačkim okupatorom i sa NDH. Osim toga, pojedini četnički komandanti (na Majeveci, Trebavi, Ozrenu) početkom aprila mjeseca nudili su njemačkim i domobranskim komandantima pregovore o saradnji. Nešto kasnije, tokom druge polovine aprila i prve polovine maja, kada je četnička »opšta ofanziva« protiv partizanskih snaga u srednjoj Bosni bila suzbijena, četnički komandanti zapadno od r. Bosne (na prostoru od Teslića do Sanskog Mosta) zatražili su pregovore o saradnji sa predstavnicima NDH. Sve je to za ustašku NDH bilo razlog više da u sklopu korekcije svoje politike prema Srbima u NDH prihvati pregovore i saradnju sa četničkim odredima i grupama.³⁶⁾

Ustaško vodstvo je u prvoj polovini aprila 1942. godine donijelo odluku da prizna četnike sjeverno od demarkacione linije i da

³⁴⁾ Dr Dušan Lj. Kašić, *Srpska crkva u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, u: *Srpska pravoslavna crkva 1920—1927 — Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije*, Beograd 1971, 202—203; Dr R. Hurem, n. dj., 208—209; Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 178.

³⁵⁾ Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 175.

³⁶⁾ Dr D. Lukač, n. dj., 423—424, 431—432, 437; Dr R. Hurem, n. dj., 213—214.

s njima povede pregovore. Tokom proljeća ((april—juni) te godine državni organi NDH su stupili u pregovore sa više četničkih vojvoda, komandanata i oficira koji su zastupali pojedine četničke odrede ili manje četničke jedinice, odnosno teritorije pod kontrolom četnika. Ustaško vodstvo je, na jednoj strani, tražilo da četnici priznaju suverena prava NDH, a na drugoj strani dopuštalo je da četnici nesmetano vrše vlast na teritorijama na koje bi se sporazumi odnosili. Na ovoj osnovi sklopljeni su sporazumi sa četničkim vođama: Uroš Drenović (Mrkonjić-Grad i okolina), Vukašin Marčetić, Jovan Mišić i Petar Savatović (Manjača), Lazo Tešanović (Čemernica), Cvijetin Todić, Cvijetin Đurić i Branko Stakić (Ozren dobojski), pop Savo Božić, Petar Arnautović i Đuro Milošević (Trebava), Rade Radić (Uzlomac—Borja) i Golub Mitrović (istočno od Zenice). Četnici iz navedenih područja priznali su suverena prava NDH i kao njeni državljani izrazili joj privrženost, a njenom poglavaru lojalnost i odanost. Četnici su prekinuli sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima NDH koje će na teritorijama na koje se sporazumi odnose uspostaviti svoju redovnu vlast i upravu, u čemu će joj četnici u svakom pogledu pomoći. Komandanti četničkih odreda, odnosno opštinske vlasti koje će oni imenovati, vršiće samoupravnu vlast na odnosnom području. U cilju vođenja zajedničke borbe protiv partizana četnici će zadržati svoje oružje, a ako se pokaže potreba državne vlasti NDH će ih snabdijevati municijom i opremom. Sporazumi sadrže i odredbe po kojima se četnici koji budu ranjeni u borbama protiv partizana mogu liječiti u bolnicama i ambulancama isto kao i pripadnici oružanih snaga NDH, zatim da četnici, ako se istaknu u borbi, mogu dobiti nagrade i odlikovanja, da se porodicama četnika poginulih u borbi protiv partizana dodijeli podpora od strane države. Takođe je određeno da stanovništvo navedenih područja ima u pogledu ishrane ista prava kao i ostali građani, da mu se, ako za to ima preporuku četničkih komandanata, dozvoli zaposlenje na državnim i drugim javnim radovima, kao i kretanje i razmjena dobara. Preostale odredbe ovih sporazuma regulišu pitanje kontrole nošenja oružja, zatim materijalnu zaštitu porodica čiji se hraniozi nalaze u njemačkom zarobljeništvu a koji prije toga nisu pripadali partizanima, otpuštanje ljudi iz logora i izdavanje potpora njihovim porodicama, vraćanje izbjeglica svojim kućama, eventualnu zamjenu novca, te slobodu vjeroispovijesti u pravoslavnim crkvama.³⁷⁾

³⁷⁾ Petar Kačavenda, *Kriza četničkog pokreta Draže Mihailovića u drugoj polovini 1942. godine*, Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova, 1, Beograd 1965, 272—275; R. Hurem, *Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god.*, Prilozi, br. 2, 297—300; Dr D. Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka 1968, 236—240; Branko Latas, *Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenje »Bihaćke republike«* (decembar 1942 — februar 1943), u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*, Beograd 1974, 366.

Pregovori su vođeni sa još nekim četničkim vođama: Radivoje Kerović, Vukašin Subotić, Đuro Bižić, Aco Medunić, Ilija Gajić, Ivan Petrović i Mirko Đuranović (Majevica—Semberija—Posavina), Savo Derikonja (sjeveroistočno od Sarajeva), Radivoje Kosorić (Rogatica—Han-Pijesak) i još neki. Sa ovim četničkim starješinama nisu sklopljeni formalni sporazumi, ali vlasti NDH su im praktično priznale sva prava kao i onim četničkim vođama koji su takve sporazume potpisali.³⁸⁾

Ovim sporazumima NDH se praktično odrekla vlasti u onim područjima u kojima su četnici dotad uspjeli da stvore svoju vlast. Postignutim sporazumima ta vlast četnika je formalno priznata. Sve funkcije državne vlasti na navedenim područjima preuzeli su četnički komandanti ili od njih imenovane opštinske vlasti. Značaj ove činjenice nije umanjivala okolnost da su četnički komandanti i njihovi organi vlasti (opštine) formalno priznavali suverenitet NDH.

Iz ovako regulisanih odnosa sa NDH proistekle su i znatne ekonomske koristi za četnike, a naročito za četničke štabove. Prava koja su četnici na osnovu sporazuma uživali u praksi su značila pravo na iskorištavanje prirodnih bogatstava dotičnog područja, zatim pravo da slobodno trguju, pravo ubiranja poreza i sl. Brojni su primjeri koji pokazuju da su četnici znali da iskoriste mogućnosti koje im je pružala stvarna situacija, a i zaključeni sporazumi.³⁹⁾

Sklopljenjem sporazuma postignut je relativan mir i izbjegnute su masovne represalije ustaša nad srpskim narodom. Pružajući srpskom stanovništvu mogućnost oružane zaštite, kao i mogućnost uglavnom normalnog privređivanja i razmjene dobara, okupator je uspio da ovo stanovništvo, koje je sačinjavalo najveći dio ustaničke mase u 1941. godini, u priličnoj mjeri pasivizira. Ovo stanovništvo je počelo da obnavlja svoje domove i da se prilagođava novoj situaciji u kojoj nije bilo toliko izloženo fizičkom uništavanju, kao što je to bio slučaj u vrijeme dizanja ustanka 1941. godine. Prihvatanje odnosa koji su ovim sporazumima uspostavljeni izgledalo je jednom dijelu srpskog naroda kao najsigurniji put do obezbjeđenja i zaštite egzistencije. Ovom uvjerenju doprinosila je i četnička propaganda koja je isticala da su partizani ti koji izazivaju nered, na koje Nijemci reaguju odmazdom nad srpskim narodom, što izaziva nepotrebne žrtve srpskog naroda, a da oni — četnici — žele mir i prosperitet srpskog naroda.⁴⁰⁾

Istovremeno vlada NDH je uspjela da svoju vlast nominalno proširi na drugu i treću okupacionu zonu. O tome je 19. juna 1942.

³⁸⁾ R. Hurem, *Sporazumi o saradnji...*, 300—303.

³⁹⁾ *Isto*, 306—310.

⁴⁰⁾ P. Kačavenda n. čl., 276; R. Hurem, *Sporazumi o saradnji...*, 319; Dr D. Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 264—265.

potpisan sporazum sa vladom Kraljevine Italije, tzv. Zagrebački sporazum. Po tom sporazumu NDH je dobila pravo da u trećoj zoni uspostavi građansku i vojnu vlast, a u drugoj zoni građansku vlast uz izvjesna ograničenja. NDH je garantovala da će u području koje će Italijani napustiti poštovati obaveze koje su italijanske vojne komande preuzele u ime italijanske vlade, da neće vršiti nikakve represalije niti nasilja nad srpskim stanovništvom i da će na najcjelishodniji način osigurati javni red i mir. Ove obaveze podrazumijevale su i priznanje »dobrovoljne protukomunističke milicije« (MVAC), tj. četnika koji su bili u saradnji sa italijanskim okupatorom, koju su italijanske vojne vlasti u to vrijeme počele da osnivaju i koja će, po sporazumu, i dalje biti pod nadzorom italijanskih vlasti. Za uzvrat MVAC će priznati suverenitet, zakone i organe vlasti NDH. Sporazumom je određeno da i vlasti NDH mogu u trećoj zoni osnivati »protukomunističke družine« koje bi bile pod vojničkom i političkom kontrolom NDH. Vlasti NDH su mogle da takve družine osnivaju i u drugoj zoni, ali u sporazumu sa italijanskom Vrhovnom komandom oružanih snaga Slovenija—Dalmacija (Supersloda). NDH se sporazumom obavezala da će uložiti sve snage za ugušenje narodnooslobodilačkog pokreta u pomenutom području.⁴¹⁾

Na ovaj način vlada NDH je došla u odnos prema četnicima u italijanskom okupacionom području sličan onome koje je potpisivanjem sporazuma o saradnji uspostavila sa četnicima u njemačkom okupacionom području.

Saradnjom sa okupacionim silama i sporazumima sa režimom NDH četnici u Bosni i Hercegovini potpuno su se uklopili u sistem okupacije i prestali da i formalno postoje kao snaga otpora okupatorima i kvislinškom režimu NDH.

U cjelini uzeto, korekcija ustaške politike prema Srbima, s obzirom na njen pravi razlog (težnja da se likvidira ustanak i NOP), kao s obzirom na prirodu i ciljeve ustaškog pokreta i ustaškog režima, nije podrazumijevala suštinsku promjenu politike, niti je to ona bila, već se svodila samo na promjenu političke taktike u odnosu prema Srbima u NDH. I kao takva ta korekcija politike je najviše došla do izražaja u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, vjerovatno zbog toga što je ustaški režim želio da te oblasti zadrži u granicama NDH, tj. da otkloni eventualno pripajanje istočne Bosne Nedićevoj Srbiji a istočne Hercegovine Crnoj Gori.

* *
*

Ranije je rečeno da je ustanak 1941. pod vodstvom KPJ sa-
državao i elemente socijalne revolucije. To je bio osnovni razlog

⁴¹⁾ Mišo Leković, *Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942*, Beograd 1965, 10—15; Dr R. Hurem, n. dj. 216—217.

zbog kog nacionalističke strukture, srpske i druge, što znači i četnički pokret D. Mihailovića, nisu bile za to da se vodi oružana borba protiv okupatora. Logično je da je u borbi snaga NOP-a protiv četnika D. Mihailovića, napose u procesu političke diferencijacije ustaničkih snaga, dolazio do izražaja i socijalno-revolucionarni aspekt ustanka. O tome govori više dokumenata. Taj aspekt je tretiran i na tri značajna partijska skupa održana u januaru i februaru 1942. (Pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima kod Sarajeva, 7. januara, Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu u Skender-Vakufu, 21—23. februara i Savjetovanje političkih rukovodilaca u Foči, 25. februara 1942), na kojima su razmatrani i rješavani osnovni problemi daljnjeg razvoja ustanka i NOB-e u Bosni i Hercegovini.⁴²⁾

Socijalno-revolucionarni smisao ustanka i NOB-e nije u svim krajevima i u svim rukovodstvima NOP-a u Bosni i Hercegovini jednako shvaćen. U istočnoj Hercegovini i u dijelu istočne Bosne južno od željezničke pruge Sarajevo—Višegrad, u toku prve polovine 1942, istican je i klasni smisao narodnooslobodilačke borbe, tj. naglašavani su njeni revolucionarni ciljevi. Kod jednog broja rukovodilaca ustanka u istočnoj Hercegovini bilo je primjetno shvatanje da rukovođenje procesom društvene i političke diferencijacije u ustanku, što je bio zadatak KPJ, nije ništa drugo nego vođenje klasne borbe radničke klase, odnosno proleterska revolucija. Prihvatana je stav o ulasku u drugu etapu ustanka, najavljen je borba protiv »kulaka« i bogatih seljaka i propovijedan oslobođenje jedino na siromašne seljake. Borba protiv »pete kolone« isticana je kao jedan od primarnih ciljeva narodnooslobodilačke borbe. Kriterij u određivanju ko čini »petu kolonu« nije bio samo narodnooslobodilački nego i klasni. Narodu nije ponuđeno uvjerljivo objašnjenje ko sačinjava »petu kolonu« i zašto, te u čemu se sastoji njena uloga u službi okupatora. U borbi protiv »pete kolone« ponekad je ispoljavana »suvišna oštrina«. U praksi ta se borba svodila na fizičku likvidaciju onih koji su od strane lokalnih partizanskih štabova okvalifikovani kao istaknuti razbijači narodnooslobodilačke borbe. Konfiskacija imovine »kulaka« za potrebe vojske i siromašnog stanovništva imala je vid borbe protiv »pete kolone«. U okvir ekonomskih mjera ulazile su i mjere protiv špekulanata i švercera prehrambenim artiklima, što je narod pozdravljao, ali i

⁴²⁾ Vidi: Enver Redžić, *Tri značajna partijska skupa u Bosni na početku 1942. godine*, u: *Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu*, Banjaluka 1982, 239—282; A. Humo, *O partijskom savjetovanju u Ivančićima*, Prilozi, br. 4, 645—651; Svetozar Vukmanović, *U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. Savjetovanje u Ivančićima*, Isto, 651—661; Brana Kovačević, *Sjećanje na Pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima januara 1942. Isto*, 662—667; *Zapisnik sa Prve oblasne konferencije KPJ za B. krajinu*; Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knj. 2, Sarajevo 1953, 73—77 (nadalje; Arhiv SK BiH, III-2, 73—77).

»planovi o stvaranju kolhoza u selima«, koje narod nije prihvatao.⁴³⁾

Ovakva shvatanja javljala su se i u dijelu istočne Bosne sjeverno od željezničke pruge Sarajevo—Višegrad, ali uglavnom kao političko mišljenje, a ne i kao praksa.⁴⁴⁾

Čini se da Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu, održana u Skender-Vakufu nije prihvatila ideju da se u »novostvorenoj situaciji« partizanski program dopunjuje socijalnim programom, odnosno da se narodnooslobodilački front klasno »pročišćava«. Pa ipak, u Bosanskoj krajini, poslije Skendervakufske konferencije, u okviru borbe za liniju NOP-a u ustanku, a protiv četnika i četničkog uticaja, naglašavani su i socijalno-revolucionarni aspekti NOB-e. Tumačeno je da aktivnost četničkih elemenata dolazi obično iz redova »kulaka« i bivših žandara, da se »iz kulačkih redova« mogu »uvijek« čuti mišljenja i vijesti protivne NOB-i. Ukazivano je na bliskost i vezanost »kulaka« sa četničkom organizacijom, kao i sa ustaškim vlastima. Borba protiv četnika označavana je kao »borba protiv pete kolone, protiv... kontrarevolucionarnih bjelogardejskih bandi«. U političkoj propagandi dolazilo je do izražaja stanovište da se program narodnooslobodilačke borbe dopuni socijalnim programom i da narodnooslobodilački front treba da napuste oni koji nisu spremni da se za taj program bore. Izgleda da se najčešće mislilo na izolaciju kulačkih elemenata u narodnooslobodilačkim odborima. Mjestimično su progonjene porodice iz kojih je neko bio u četničkim formacijama.⁴⁵⁾

Kurs na tzv. drugu etapu ustanka u istočnoj Hercegovini i južnom dijelu istočne Bosne nije kod dobrog dijela ustanika naišao na povoljan prijem, jer on nije odgovarao njihovom shvatanju ciljeva i metoda narodnooslobodilačke borbe. Zbog takvog kursa narod nije ni opravdavao, tim više što su to, pored domaćih činile lački karakter borbe, što je donekle sužavalo političku bazu ustanka i NOP-a. Naročito mjere protiv »pete kolone« nisu naišle na razumijevanje, pogotovo kada se radilo o likvidaciji »petokolonaša« čija kolaboracija sa okupatorom nije bila dokazana, niti je narodu bila poznata. Kažnjavanje takvih ljudi nije bilo ubjedljivo, pa ga narod nije ni opravdavao, tim više što su to, pored domaćih činile i »jedinice sa strane«. Način na koji je vođena borba protiv »pete

⁴³⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 144—160; N. Bajić, *Neke karakteristike NOP-a u Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine*, u: AVNOJ i NOB u BiH, 67—73; Todo Kurtović — Neđo Parežanin, *U borbi za slobodu*, Narodnooslobodilački ustanak i revolucija u Hercegovini — kritički osvrt i prilog analizi zbivanja, Sarajevo 1977, 145; Stenogram sjećanja učesnika NOR-a iz Hercegovine iznesenih u Trebinju 11. juna 1982.

⁴⁴⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 160—162.

⁴⁵⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 446; Dr R. Hurem, *Neposredni uticaj Skendervakufske konferencije na razvoj NOP-a u Bosanskoj krajini*, u: Oblasna konferencija KPJ za B. krajinu, 323, 326—327.

kolone« nije djelovao u pravcu mobilizacije i stvaranja jedinstva naroda u NOB-i. Naprotiv, on je unio izvjesnu dozu straha i nesigurnosti kod jednog dijela još nedovoljno opredjeljenog naroda. Takva politika je išla naruku okupatorima i četnicima D. Mihailovića. Okupatorima je time bilo olakšano da u borbi protiv NOP-a igraju na kartu »bavka revolucije«, dok su četnici u političkoj borbi protiv NOP-a, naročito protiv KPJ uveliko koristili »lijeva skretanja« činjena od strane partizana. Sve to je uticalo da se u proljeće 1942, naročito u vrijeme treće neprijateljske ofanzive znatim dio seljaštva odvojio od partizanskog pokreta, a »znatan broj boraca« napustio partizanske odrede i prešao u četnike.⁴⁶⁾

* *

*

U toku tzv. druge neprijateljske ofanzive pokazalo se da četničke formacije u Bosni i Hercegovini, isto kao i one u Srbiji, saraduju sa okupatorima. S obzirom na tu činjenicu, rukovodstvo NOP-a u Jugoslaviji ocijenilo je da četnici kao oružana formacija predstavljaju opasnost za NOP. Borba protiv četnika postala je glavni zadatak partizanskih jedinica. Tito je u više svojih pisama i naređenja iz tog perioda isticao borbu protiv četnika D. Mihailovića kao prvorazredan zadatak, a na mjestima tu borbu je pretpostavljao borbi protiv okupatora.⁴⁷⁾ Vrhovni štab je smatrao da protiv četnika, prije svega onih u istočnoj Bosni, treba povesti oštru, otvorenu borbu i spriječiti da četnici iz Srbije prelaze u istočnu Bosnu i odatle u srednju Bosnu i Bosansku krajinu. U to vrijeme veća pažnja je posvećivana političkoj borbi protiv četnika. Isticano je da četnički vođe i oficiri nisu za narodnooslobodilačku borbu, da se oni u toku ofanzive nisu oduprli njemačkom okupatoru i ustašama, već da su se sklonili u Srbiju, a srpski narod u istočnoj Bosni ostavili na milost i nemilost ustaša, da kao i ustaše rade protiv interesa naroda a za račun okupatora. Ukazivano je na neodrživost četničke politike prema Muslimanima i Hrvatima i na progone ovih naroda od strane četnika.⁴⁸⁾

Diferencijacija ustaničkih snaga u Bosni i Hercegovini i osipanje nekih partizanskih odreda krajem 1941, te zbivanja tokom druge neprijateljske ofanzive pokazali su da tamo gdje nema pouz-

⁴⁶⁾ Obrad Bjelica, *Saradnja ustanika i naroda Crne Gore i Hercegovine jun 1941 — maj 1942. godine*, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 317; Diskusija Uglješe Danilovića, *Isto*, 667—668; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 145—146, 161; *Hercegovina u NOB*, Beograd 1961, 443, 511; Stenogram sjećanja učesnika NOR-a iz Hercegovine iznesenih u Trebinju 11. juna 1982.

⁴⁷⁾ Vidi: J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom osmi, 12, 25, 28, 39—40, 47—50, 63, 75, 80—82, 86, 90, 98—100, 116, 136—137, 147—150, 159—160, 187, 206—207; tom deveti, 16—17, 23, 46.

⁴⁸⁾ Zb. NOR, II-2, 120/247—249, 157/319—320, 159/325—329, 191/396, 196/408; IV-3, 28/85, 56/169, 57/172—173; IX-1, 25/79—82; Arhiv SK BiH, III-2, 36—40; Arhiv za radnički pokret Beograd, fond CK KPJ, godina 1942, br. 18, 21, 44, 709 (nadalje: ARP, CK KPJ, 1942/18, 21, 44, 709).

danih partizanskih jedinica sastavljenih od najboljih, najsigurnijih boraca, odnosno gdje nema pokretnih, udarnih jedinica, koje nisu vezane za svoja sela, lako dolazi do poremećaja u ustaničkim redovima, do osipanja jedinica, jer ne postoji jedno čvrsto jezgro oko koga bi se mogli okupljati oni ustanici koji su skloni kolebanju. Vrhovni štab je ubrzo poslije završetka druge neprijateljske ofanzive, 13. februara 1942, naredio Operativnom štabu za istočnu Bosnu da pristupi formiranju partizanskih omladinskih četa koje bi bile sposobne da istraju u narodnooslobodilačkoj borbi. Nekoliko dana kasnije, 20. februara, Vrhovni štab je zatražio da Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu stvori pokretne, udarne čete i bataljone u svim krajevima Bosne i Hercegovine, u kojima bi vladala čvrsta vojnička disciplina i u kojima bi bio kvalitetan starješinski kadar. Prve omladinske čete (dvije u Foči i dvije u Goraždu) stvorene su u februaru i martu 1942. godine. U Bosni i Hercegovini je u periodu januar—mart 1942. formirano i više proleterskih, odnosno udarnih četa. Prvi udarni bataljon formiran je u istočnoj Hercegovini, 28. januara 1942. Neke proleterske, odnosno udarne čete, kao i Prvi udarni bataljon u Hercegovini formirani su prije naređenja Vrhovnog štaba od 20. februara 1942.⁴⁹⁾

Proleterske, odnosno udarne čete i bataljoni uglavnom su vodili borbu protiv četnika.

Vrhovni štab je u januaru 1942. izdao naređenje da se na teritoriji Bosne i Hercegovine, a prema potrebi i u ostalim pokrajinama stvaraju jedinice narodnooslobodilačke dobrovoljačke vojske u koje bi ušli oni »koji su spremni da se bore protiv okupatora i ustaša, a nisu voljni da uđu ni u partizanske ni u četničke jedinice«. Narodnooslobodilački dobrovoljački odredi bili su sastavni dio narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Jedinice narodnooslobodilačke dobrovoljačke vojske, izuzimajući dobrovoljački bataljon Trećeg krajiškog NOP odreda, formirane su jedino u istočnoj Bosni. Najprije je formiran Jahorinski narodnooslobodilački dobrovoljački odred (januar 1942), zatim Fočanski (24. februara) i Drinski odred (13. marta), kao i dobrovoljačke čete u okviru Kalinovičkog NOP odreda.⁵⁰⁾

Ofanziva okupatora i ustaša protiv ustanika u istočnoj Bosni, januar—februar 1942, podstakla je djelatnost četnika u Bosni i Hercegovini protiv NOP-a. Četnici su tada otvoreno ustali protiv vođenja narodnooslobodilačke borbe. Srpski narod su uvjeravali da

⁴⁹⁾ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom deveti, 237, napomena br. 119; Abdulah Sarajlić, *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*, Sarajevo 1958, 174—176; Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 416—417, 429—431; Dr R. Hurem, n. dj., 116—117, 131—132, 151.

⁵⁰⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 115—116; M. Hamović, *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Foča — Kragujevac — Sarajevo 1983, 71—76; Zb. NOR, II-1, 115—116.

zasad nema razloga da se vodi borba protiv okupatora, da srpski narod treba da ostavi partizane ako hoće da se sačuva, da mu tako poručuje »majka Srbija i London«, da u Srbiji više nema partizana budući da su uništeni itd. Četnici su propovjedali smirivanje i lojalan odnos prema okupatoru, pozivali Srbe u četnike a borce partizanskih i dobrovoljačkih odreda uvjeravali da im je bolje »među ostalom braćom Srbima, koje vode Srbi«, nego da i dalje ostanu pod partizanskom komandom, pa da ih progone razne kaznene ekspedicije od po više divizija, kao što je bio slučaj u Srbiji. Analogno tome četnici su osporavali pravo štabovima partizanskih i dobrovoljačkih odreda da stvaraju jedinice dobrovoljačke vojske i da u nju mobilisu borce. Pozivanje boraca u dobrovoljačke jedinice četnici su proglasili nezakonitim djelom i nasiljem nad narodom. Ta četnička propaganda, a naročito u istočnoj Bosni, postajala je sve snažnija i kako su se teškoće gomilale i stradanja povećavala ta propaganda je bila sve primamljivija.⁵¹⁾ U svojoj propagandi četnici su isticali i to da su partizani njihovi otvoreni neprijatelji, jer da su, navodno, partizani, pored ustaša, nova opasnost za srpski narod, da su beskućnici, probisvjeti, robijaši, tj. društveni otpadnici, zatim petokolonaši, izrodi koji izvršavaju naređenja predstavnika »komunističke centrale za Balkan« u kojoj sjede »čivuti, Mađari, Hrvati, Turci, Bugari, Arnauti i Nemci«, a koje će Rusija, navodno, pobiti, da su bogohulnici, koji su protiv boga a kao takvi i protiv krsne slave, molitve, crkve, krštavanja djece, vršenja vjenčanja i svih drugih religioznih obreda. Partizani su osuđivani kao protivnici privatnog vlasništva, braka i porodice, kao zagovornici »slobodne ljubavi«, kao obmanjivači koji tvrde da će rat brzo završiti, što ne mora biti tačno itd. Osim toga, četnici su optuživali partizane za navodno sklapanje sporazuma sa ustašama u cilju »da bi partizani pojačali svoje redove... te da se partizanski redovi popunjavaju u što većem broju Ustašama i Muslimanima«. Ovakva tvrdjenja imala su za cilj da u očima srpskog naroda prikažu partizane kao saveznike ustaša i tako ih predstave kao neprijatelje srpskog naroda.⁵²⁾

Četnici su javno isticali da pljačka imovine muslimanskih i hrvatskih porodica čini smisao njihovih vojničkih akcija.⁵³⁾

Od početka februara četnici su primjenjivali i druga sredstva borbe protiv NOP-a. Počeli su da hvataju partizanske kurire i da ih, po pravilu, ubijaju, da vrše prepade na partizanske patrole, da hvataju i ubijaju partizanske rukovodioce i političke radnike, da

⁵¹⁾ R. Čolaković, n. čl., 214.

⁵²⁾ Zb. NOR, IV-3, 85/245; ARP, CK KPJ, 1942/227; Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, četnička arhiva, Bosna i Hercegovina — politička akta, br. 44 (nadalje: BH-P-44), 53—57, 1069.

⁵³⁾ Vidi: Obavještenje br. 9 Štaba Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, BH-P-45.

vrše provokacije i postavljaju ultimatumе štabovima partizanskih jedinica, da plijene namirnice namijenjene partizanskim četama, da se međusobno vojnički povezuju i da u povoljnim prilikama iz određenih svojih centara šalju čete u direktne akcije protiv partizana, zatim da vrše teror nad onima koji se kolebaju da im priđu, da takvima oduzimaju najosnovnija sredstva za život (žito, stoku, vunu, odijelo i dr.) i gone ih na front i sl. Dvadesetog februara četnici su napali Štab Majevičkog NOP odreda i pobili njegov komandni kadar. Dva dana kasnije, 2. februara, u selu Domaševu (Trebinje) ubili su Đoku Puticu, komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu. Vjerovatno je da su četnici u to vrijeme stvarali »organizovane četničke jezgre« u partizanskim jedinicama.⁵⁴⁾

Krajem februara i početkom marta oficiri D. Mihailovića su počeli da se ponovo ubacuju iz Srbije u istočnu Bosnu sa većim ili manjim grupama naoružanih četnika. Među najbrojnijim (oko 200 četnika) bila je grupa kapetana Dragoslava Račića. D. Račić je na prostoru od Drine do Vlasenice vršio mobilizaciju i čistio četničke bataljone od nepouzdanog komandnog kadra. Na Borike kod Rogatice došao je kapetan Bogdan Marjanović sa grupom oficira. I na Majevicu je došla jedna grupa oficira koja je trebalo da odatle proširi svoj uticaj na Trebavu i Ozren. Sa oficirima je stizala municija, kao i izvjesne količine hrane (so, šećer), što je imalo uticaja na osiromašeni narod, posebno na seljake — četnike koji su, uglavnom, mirovali na položajima ili pljačkali u pozadini.⁵⁵⁾

U ovim uslovima, u komitetima KPJ i štabovima NOP odreda na čijem su terenu četničke snage u to vrijeme predstavljale ozbiljnu opasnost (NOP odredi »Zvijezda«, Jahorinski, Romanijski, Birčanski, Majevički, Ozrenski, Treći, Četvrti i Peti krajiški NOP odred) preovladalo je uvjerenje da je potrebno vojnim sredstvima onemogućiti koncentraciju četnika, odnosno obračunati se sa domaćim četničkim elementom čiji je rad protiv NOP-a postao evidentan. Po mišljenju pomenutih štabova to bi doprinijelo poboljšanju političkog stanja u odredima i na terenu, a osim toga pospiješilo bi rad na stvaranju dobrovoljačkih odreda. Na Oblasnoj konferenciji KPJ za Bosansku krajinu, održanoj u Skender-Vakufu 21—23. februara 1942, donesena je odluka da se u jedinicama Trećeg i Četvrtog i u nekim jedinicama Petog krajiškog NOP odreda odstrani uticaj četnika, odnosno da se razbiju one četničke grupe koje ne prihvataju saradnju sa NOP-om. Istovremeno, na Savjetovanju političkih rukovodilaca u Foči, 25. februara, ocijenjeno je da

⁵⁴⁾ Novica Vojnović, *Borba jedinica Južnohercegovačkog partizanskog odreda u dolini Neretve u proljeće 1942*, Godišnjak DI BiH, XII/1961, 131, bilješka br. 1; Dr R. Hurem, n. dj., 124—125; A. Humo, n. dj., 123; O. Karabegović, n. dj., 185.

⁵⁵⁾ R. Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. prva, Beograd 1956, 672; Zb. NOR, II—3, 35/103, 85/243; IV—4, 47/139; ARP, CK KPJ, 1942/199.

četništvo kao ideologiju treba raskrinkavati političkim radom u narodu, da oružano četništvo treba vojnički uništiti, razbiti njegove organizacione centre, borce seljake koji hoće da se bore uvrstiti u partizanske ili dobrovoljačke odrede, a četničke starješine fizički istrijebiti. Vrhovni štab je početkom marta naredio Prvoj i Drugoj proleterskoj brigadi da što prije razbiju centre četničke koncentracije u središnjem dijelu istočne Bosne (na pravcu: Borike—Han-Pijesak—Vlasenica—Srebrenica), da se razbijene četničke formacije organizuju u narodnooslobodilačku dobrovoljačku vojsku, a četničke vojvode, oficiri i drugi funkcioneri da se likvidiraju. Zadatak brigada bio je i taj da po svim opštinama, odnosno selima organizuju narodnooslobodilačke odbore u koje bi trebalo da uđu pošten i čestiti ljudi, prvenstveno siromašni seljaci i radnici. Proleterske brigade su izvršile svoj zadatak u vremenu od 5. do 20. marta, poslije čega se situacija u ovome kraju donekle izmijenila. Uticaj četnika je privremeno oslabljen. Partizanske čete i bataljoni su reorganizovani. U NOP odredu »Zvijezda« formirane su tri, a u Srebrenici jedna omladinska četa. U selu Srednje (kod Sarajeva) 13. marta formiran je Prvi, a krajem istog mjeseca u selu Drinjača (Zvornik) Drugi (Majevički) udarni bataljon. Krajem marta formiran je i Udarni bataljon »Ranko Divljan« u okviru Kalinovačkog NOP odreda. Skoro sve četničke čete i bataljoni u kraju u kome se odvijala akcija proleterskih brigada stavile su se pod partizansku komandu i prešle u narodnooslobodilačku dobrovoljačku vojsku. Organizovani su novi dobrovoljački odredi: Rogatički (21. marta), Vlasenički (25. marta), Srebrenički (marta mjeseca) i Krajiški (mart mjesec). Krajiški dobrovoljački odred je formiran uglavnom od Krajišnika i Ličana koji su 1941. ispred ustaškog terora pobjegli u Srbiju, a djelomično od Krajišnika i Ličana koji su prije rata živjeli u Srbiji. Ti Krajišnici i Ličani su predhodno bili pripadnici tzv. Krajiškog odreda bosanskih četnika koji je formiran u istočnoj Srbiji za borbu protiv ustaša, odnosno partizana u Bosni. U Bosnu je došao početkom marta 1942. Više četničkih bataljona (Olovski, Knežinski, Sokolovički, Donjozalukovički, Tupanarski, Sprečanski, Paprački) i četa uključeno je u sastav NOP odreda »Zvijezda«, Romanijskog i Birčanskog. U dobrovoljačkim odredima i njihovim jedinicama reorganizovani su njihovi raniji, odnosno postavljeni su novi štabovi i u svim jedinicama postavljeni su politički komesari. U tom pogledu pomogle su srbijanske i crnogorske partizanske jedinice koje su dale dio političkog kadra za dobrovoljačke jedinice.⁵⁶⁾

⁵⁶⁾ P. Morača, *Prelomna godina NOR-a*, 97—99; Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 411—415; Dr R. Hurem, n. dj., 116, 127, 129—131, 133—137; A. Humo, n. dj., 123—124; B. Latas, *O organizaciji četništva na području Banje Luke 1941—1945* (u svjetlu dokumenata), u: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*, Sarajevo 1978, 696; M. Hamović, n. dj., 103—114; *Sarajevo u revoluciji*, tom treći, 155.

Po naređenju Vrhovnog štaba Prvi udarni bataljon je početkom aprila prokrstario teritorij Zeničkog partizanskog bataljona, likvidirao neke tamošnje četničke starješine i, potom, otišao na Ozren sa zadatkom da se zajedno sa tamošnjim funkcionerima i pristalicama NOP-a obračuna sa četničkim vođama na Ozrenu i ukloni sa rukovodećih položaja u Odredu one koji naginju četništvu. Većina boraca Ozrenskog NOP odreda držala se rezervisano prema Prvom udarnom bataljonu. Cvijetin Todić sa grupom od 300 do 400 četnički orijentisanih ustanika izveo je 18. aprila puč u Odredu i tako preduhitrio akciju Prvog udarnog bataljona. Bataljon se povukao u zenički kraj, a sa njim i borci Ozrenskog NOP odreda koji su bili spremni da nastave borbu. U zeničkom kraju, u selu Kamenica, formiran je krajem aprila Treći udarni bataljon u istočnoj Bosni.⁵⁷⁾

Krajem februara 1942, ikada se u Bosanskoj krajini odlučivalo da se protiv četnika preduzme odlučna akcija, četnici u srednjoj Bosni, na Manjači i oko Mrkonjić-Grada preduzeli su sa svoje strane akciju protiv partizana. U periodu mart-maj 1942, između partizanskih i četničkih jedinica u tom kraju vođene su oštre borbe. Počev od 10. marta četnicima su pristizale u pomoć snage njemačkog okupatora i NDH iz garnizona Banja Luka, Kotor-Varoš, Teslić, Prnjavor, kao i iz posada u dolini r. Bosne. Krajem marta četničke grupe na terenu južno i istočno od Banje Luke otpočele su »opštu ofanzivu« protiv snaga Četvrtog krajiškog NOP odreda. Tokom te ofanzive razbijeno je više jedinica tog odreda. Četnici su u tim jedinicama vršili pučeve i formirali nove, četničke bataljone i manje četničke grupe. U takvim uslovima u borbu protiv četnika u srednjoj Bosni uključile su se i neke jedinice Prvog, Drugog i Petog krajiškog NOP odreda. Krajem marta u Bosanskoj krajini su formirani Prvi proleterski bataljon, Kozarski udarni protučetnički bataljon i Grmečki udarni protučetnički bataljon, koji su se takođe, odmah poslije formiranja, uključili u borbu protiv četnika u srednjoj Bosni. Četnički odgovor na koncentraciju partizanskih snaga u srednjoj Bosni bio je taj da su četnici krajem aprila i tokom maja sklopili sporazume sa vlastima NDH i zajedno sa okupacionim snagama i oružanim snagama NDH nastavili ofanzivu protiv partizanskih jedinica. Proleterski bataljon, udarni protučetnički bataljoni i snage Četvrtog krajiškog NOP odreda nisu mogli da osujete inicijativu brojno jačih, udruženih snaga okupatora, NDH i četnika. Čete Četvrtog krajiškog NOP odreda su se rasipale ili prelazile u četnike. Sredinom maja Grmečki, a nekoliko dana kasnije i Kozarski udarni protučetnički bataljon zajedno sa ostacima Skendervakufske čete Četvrtog krajiškog NOP odreda povukli su se prema Kozari. U preostalim jedinicama Četvrtog krajiškog NOP odreda četnici su tokom maja izvršili pučeve. Prvi prole-

⁵⁷⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 137—138, 230—231; Dr Z. Antonić, n. dj., 371.

terski bataljon sa ostacima Četvrtog krajiškog NOP odreda povlačio se prema Motajici. Bataljon su 8. juna kod sela Donja Lepenica (Tešanj) napale jače snage četnika, ustaša i Nijemaca i razbile ga. Prepolovljeni bataljon sa dijelom štaba Četvrtog krajiškog NOP odreda i dijelom Okružnog komiteta KPJ prebacio se, 13/14. juna, preko Save u Slavoniju. Na terenu Četvrtog krajiškog NOP odreda ostalo je nekoliko manjih partizanskih grupa (ukupno oko 60 ljudi) sa dijelom štaba Odreda i Okružnog komiteta KPJ. Četnici su uspjeli da do kraja juna razbiju, odnosno unište skoro sve ove grupe.⁵⁸⁾

Na sličan način razvijali su se događaji u Trećem krajiškom NOP odredu i na terenu na kom je ovaj odred djelovao. U većini bataljona ovog odreda, kao i u oslobođenim selima jačao je četnički uticaj. Pokušaji naprednih snaga u ovim bataljonima da organizuju borbu protiv italijanskog okupatora i protiv četnika nailazili su na otpor u redovima ustanika i kod znatnog dijela naroda. Na držanje ustanika i naroda i na jačanje aktivnosti četničkih grupa u tom kraju uticalo je i to što je zajednička akcija četnika, oružanih snaga NDH i njemačkog okupatora protiv susjednog, Četvrtog krajiškog NOP odreda bila uspješna. U nekim bataljonima Trećeg krajiškog NOP odreda došlo je do znatnog osipanja i do prelazanja jednog dijela ustanika u četničke odrede. Sredinom maja četnici su izvršili pučeve u Drugom (teren Pljeve) i Petom (područje između Kupresa i Donjeg Vakufa i Janja) bataljonu ovog odreda i od svojih pristalica u tim bataljonima formirali su četničke bataljone. Borci ovih bataljona koji su slijedili ideje NOP-a priključili su se Prvom bataljonu (teren Janja). U isto vrijeme došlo je do puča u više četa Četvrtog bataljona (područje Glamoča). U Prvom i Trećem bataljonu Trećeg krajiškog NOP odreda i na odnosnom području (ključki srez) preovladale su snage NOP-a. Uticaj četnika u tom kraju bio je potisnut.⁵⁹⁾

U cjelini, u proljeće 1942. došlo je do duboke političke diferencijacije u redovima ustanika u srednjoj i, djelomično, u zapadnoj Bosni. »Oskudica u partijskim kadrovima, tradicija velikosrpsva, četnička taktika 'čekanja' i čitav niz subjektivnih i objektivnih poteškoća išao je u prilog četničkoj propagandi.«⁶⁰⁾

⁵⁸⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 411—417, 422—442; *Isti, Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 233—235; O. Karabegović, n. dj., 162—163, 186—194, 199—201; *Podgrmeč u NOB*, knj. druga, 413—416; *Četrdeset godina*, knj. peta: 1941—1945, 326—327; B. Grahovo u NOR-u, 283—285; *Kozara u narodnooslobodilačkom ratu* — Zapisi i sjećanja, knj. druga, Beograd 1971, 349—364, 366—369, 374—383, 397—403, 406—435; Zb. NOR, IV-4, 87/234—235, 1000/260—264, 113/303; IV-5, 3/14, 12/35—37, 76/211—218, 118/316—321.

⁵⁹⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 418—422, 460, O. Karabegović, n. dj., 162; Zb. NOR, IV-5, 6/20—23, 12/35—37, 23/68—71, 27/86—87, 76/220—221.

⁶⁰⁾ Dr D. Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 127; *Srednja Bosna u NOB-u* — članci i sjećanja, knj. prva, Beograd 1976, 6.

U vremenu od 5. aprila do 10. maja 1942, italijanski okupator zajedno sa četničkim grupama popa Momčila Đujića (Knin), Brane Bogunovića (B. Grahovo) i Mane Rokvića (B. Petrovac) izveo je ofanzivu protiv partizanskih snaga u području Knin—B. Grahovo—Drvar—B. Petrovac i u području Ključ—B. Petrovac. Represalije nad narodom, paljenje partizanskih sela, oskudica u hrani i oživiljena politička djelatnost četnika izazvali su ponovno komešanje u nekim jedinicama Petog krajiškog NOP odreda (Prvi, Drugi i Treći bataljon), kao i na terenu između B. Grahova, Glamoča i Livna. U nekim četama došao je do izražaja početnički stav većine ustanika. Ipak, ova ofanziva italijanskog okupatora i četnika nije dala rezultate. Snage Petog krajiškog NOP odreda zajedno sa partizanskim jedinicama iz Dalmacije uspješno su se suprotstavile ovoj ofanzivi i izvele napade na italijanskog okupatora u B. Petrovcu, Drvaru i B. Grahovu. Peti krajiški NOP odred i Kombinovani odred iz Like i Dalmacije, formiran za borbu protiv četnika, nastavili su u ovom kraju, u drugoj polovini maja, uspješne borbe protiv četnika. Četnici na sektoru B. Petrovac—Drvar su razbijeni a njihov uticaj je potisnut. Razbijene su i četničke grupe i četnička uporišta u području B. Grahova. Komunikacije između B. Petrovca, Drvara i B. Grahova su ponovo prekinute. Sve to je dovelo u pitanje daljni opstanak italijanskih garnizona u ovim mjestima. Zato je italijanska vojska, izložena stalnom pritisku partizana, a s njom i ustaše i četnici, napustila 25. maja B. Petrovac, a 1. jula Drvar. Posada u B. Grahovu nije povučena, a četničke grupe u području B. Grahova su ponovo ispoljile inicijativu.⁶¹⁾

Dolaskom majora B. Todorovića sa grupom oficira i podoficira u sjevernu Hercegovinu, sredinom decembra 1941, ojačana je politička djelatnost četnika u Hercegovini. Istina, Prvi udarni bataljon je tokom februara u nevesinjskom, a krajem marta i početkom aprila u gatačkom kraju razbio snažne četničke grupe pod komandom Petra Samardžića i popa Radojice Perišića.⁶²⁾ U periodu januar—april 1942. ustanak u istočnoj Hercegovini se razbuktao, a broj ustanika se povećao. Partizanske jedinice su jačale, a njihov broj je rastao. Formirano je još sedam udarnih bataljona. Krajem aprila bilo je ukupno 14 teritorijalnih i 8 udarnih bataljona sa oko 10.000 boraca. Skoro čitava sjeverna, istočna i južna Hercegovina, izuzev gradova i jačih okupatorskih uporišta, bila je pod kontrolom partizanskih snaga. Ali, političko djelovanje i uticaj KPJ u partizanskim jedinicama u to vrijeme nije bio srazmjernan ni njihovom bavljenu vojnim poslovima, ni vojničkoj aktivnosti njihovih jedinica. Partizanske jedinice, izuzev udarnih bataljona, bile su u

⁶¹⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 442—449; *B. Grahovo u NOR-u*, 246—258; *Zb. NOR*, IV-5, 21/66—68, 26/79—85, 95/277—278.

⁶²⁾ *Hercegovina u NOB*, 275; *Zb. NOR*, IV-3, 89/262—263; IV-4, 25/77, 45/132—133, 53/152—153.

većini terenske čete i bataljoni, vezani za svoja sela, a dio ustanika u tim jedinicama nije u potpunosti prihvatao ideje NOP-a, već je više podlijegao uticaju četnika. S druge strane, »lijeve greške«, napose kaznene mjere partizanskih jedinica izazvale su osjećaj straha i nesigurnosti. Mjere likvidacije »pete kolone« koje su u to vrijeme provođene u Hercegovini »više nego i jedne druge, negativno su djelovale na moralnu i političku koherentnost partizanskih jedinica i pozadine, te su stvarale povoljnije uslove za razornu političku djelatnost četnika među kolebljivim dijelom ustanika.«⁶³⁾ Četnicima je išla naruku i okolnost da su ustaše 1942. vršile pokolj srpskog stanovništva u Hercegovini. U tim uslovima četnici su, s jedne strane, isticali svoju ulogu »zaštitnika« srpskog naroda od ustaša i, s druge strane, nastojali da srpski narod odvrate od narodno oslobodilačkog pokreta.⁶⁴⁾

Treća neprijateljska ofanziva, izvedena protiv ustanika u istočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori trajala je od početka aprila do sredine juna 1942. Izveli su je njemački i italijanski okupator, kojima su u istočnoj Bosni pomagale ustaške i domobranske, a u istočnoj Hercegovini i južnom dijelu istočne Bosne i četničke jedinice. Snage okupatorâ i njihovih pomagača bile su brojne i dobro opremljene. Sama ofanziva uslijedila je poslije čitavog niza političkih mjera koje su okupatori i ustaška NDH proveli u okviru borbe protiv NOP-a — mjera koje sam već naveo. Tim mjerama treba dodati i to da je ustaški režim, sredinom aprila 1942, istovremeno sa početkom ofanzive, odredio da se za vrijeme ofanzive protiv ustanika ne smije ugrožavati lična i materijalna egzistencija nenaoružanog naroda.⁶⁵⁾ Ta odredba je, u stvari, donesena s ciljem da se srpski narod ubijedi u neopravdanost vođenja narodnooslobodilačke borbe, da se ustaničke snage pocijepaju, da se raznim ustupcima pridobiju nacionalistički elementi u ustanku i da se uz njihovu pomoć savladaju ustanici koji su se borili na liniji NOP-a.

Kao i dotada četnici su u toku priprema i izvođenja ofanzive vršili snažnu propagandu protiv NOP-a. Četničke vođe su pozivale ustanike da napuste partizanske jedinice i da se pridruže četnicima, odnosno, kao što je bilo u italijanskom okupacionom području, da se sa svojim oružjem prijavljuju najbližim italijanskim vojnim komandama. Govoreno im je da će na taj način izbjeći posljedice kaznenih ekspedicija koje su usmjerene protiv komunista i obećavano im je da niko od njih neće biti pozvan na odgovornost za učešće u ustanku i za događaje u ustanku. Takođe je ustanicima

⁶³⁾ N. Bajić, *Neke karakteristike NOP-a u Hercegovini u prvoj polovini 1942.*, 71.

⁶⁴⁾ *Isto*, 70—72; *Sjećanje Peke Papića*, Arhiv Hercegovine Mostar Zbirka memoarske građe (1918—1945), kutija 23, br. 2066 (nadalje: AHM, MG/K23—2066).

⁶⁵⁾ N. Vojnović, n. čl., 146; Dr R. Hurem, n. dj., 209—210 227—228.

govoreno da će oni, ako se uvrste u četničke jedinice, moći da brane svoja sela od ustaša. Četnici su uveličavali snagu okupatorâ, a u partizanskim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji širili su defetizam i sklonost napuštanju narodnooslobodilačke borbe. Osim toga, četnici su u svojoj propagandi isticali da borba protiv okupatorâ traži ljudske i materijalne žrtve i ukazivali su na činjenicu da se narodnooslobodilačka borba vodi u uslovima velike oskudice, da se pojavio zamor od borbe i dr. Na drugoj strani, četnici su u to vrijeme dobivali hranu od italijanskog okupatora i dijelili je narodu, a od naroda nisu za uzvrat ništa tražili. Četnici su u svojoj propagandi takođe koristili nezadovoljstvo naroda kriterijem po kome je u istočnoj Hercegovini i u istočnoj Bosni, južno od željezničke pruge Sarajevo—Višegrad, vršena likvidacija »pete kolone«, a samu likvidaciju predstavljali su kao akt uperen protiv srpskog naroda.⁶⁶⁾

Snage okupacionih i drugih trupa u ofanzivi, zatim četnička propaganda, naročito ona skrivena, unutar partizanskih i dobrovoljačkih jedinica, koju su vršili četnici i njihovi simpatizeri, djelovali su obeshrabrujuće na ustanike. Dobrovoljački odredi su se osipali. Više partizanskih jedinica gubilo je čvrstanu i borbenost. Politički komesari i komandiri u pokušaju da onemoguće četničku propagandu na više mjesta su nailazili na ćutanje ili na solidarnost ustanika sa četničkim agitatorima. U pojedinim NOP odredima (Ozrenski, Zenički, Romanijski i NOP odred »Zvijezda«) nosioci četničke propagande bili su pojedini komandiri četa i komandanti bataljona, što je s obzirom na njihov uticaj na ustanike činilo četničku propagandu još efikasnijom.⁶⁷⁾

U datim političkim uslovima i pod dejstvom okupatorske ofanzive četnici su počeli da razbijaju partizanske i dobrovoljačke odrede. Vršili su četničke pučeve posredstvom svojih ljudi u tim odredima. Pučevi u nekim bataljonima Romanijskog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda« izvršeni su u toku treće dekade aprila, početkom maja izvedeni su u nekim jedinicama Kalinovičkog NOP odreda, a 5/6. maja u Zeničkom NOP odredu i Trećem istočno-bosanskom udarnom bataljonu. Pučevi su izvršeni u svim dobrovoljačkim odredima, iako i u dobrovoljačkim četama i bataljonima u sastavu NOP odredâ (Kalinovačkog, Romanijskog, »Zvijezda« i Birčanskog): Bilo je slučajeva da su izvršioi pučeva uz pomoć jednog broja ustanika ubijali starješine odane ideji narodnooslobodilačke borbe, odnosno čitave štabove dotičnih jedinica, a isto tako i borce-komuniste u jedinicama i partijske radnike na terenu.⁶⁸⁾ Veliki broj ustanika, kako iz odreda u kojima su vršeni pučevi tako i iz ostalih NOP odreda (Birčanski, Sjevernohercegovački, Južnoherce-

⁶⁶⁾ Vidi: Dr R. Hurem, n. dj., 228—230; *Sjećanje P. Papića*, AHM, MG/K23—2066.

⁶⁷⁾ N. Vojnović, n. čl., 132; A. Humo, n. dj., 125.

⁶⁸⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 230—233; Camil Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*, Zenica 1984, 176—189.

govački), a naročito ustanici iz dobrovoljačkih odreda napuštali su oružanu borbu i odlazili kućama ili u četnike. Dio onih koji su otišli svojim kućama predao je oružje vlastima NDH. Četničke vođe su nastojali da ustanike koji su napuštali svoje jedinice milom ili silom mobilišu u četničke jedinice, u čemu su imali znatnog uspjeha. U tom pogledu četnicima je pomagao italijanski okupator. Općenito uzevši, partizanske i dobrovoljačke odrede napuštala je uglavnom seljačka ustanička masa, kolebljiva, demoralisana i željna da radi i živi u miru. U partizanskim jedinicama i grupama ostajao je mali broj boraca, uglavnom onih koji su bili uvjereni u ispravnost linije KPJ, sa sviješću da borbu protiv okupatora, ustaša i četnika treba nastaviti i pored svih teškoća i žrtava i uprkos obećanja koja su davali ustaški režim i četnici.⁶⁹⁾ U Hercegovini je, izgleda, zbog neadekvatnog rukovođenja borbom u toku ofanzive, naročito zbog loše organizacije u povlačenju, došlo do toga da je i dio boraca privrženih ideji NOP-a napustio jedinice i vratio se svojim kućama.⁷⁰⁾

U dijelovima istočne Bosne koje nije zahvatila tzv. treća neprijateljska ofanziva takođe je, u toku ofanzive, jedan broj ustanika napustio svoje jedinice i odlazio kućama.⁷¹⁾

Može se reći da je tokom zadnjih mjeseci 1941. i tokom prve polovine 1942, u uslovima i pod dejstvom navedenih vojnih i političkih faktora došlo do snažne diferencijacije ustanika u istočnoj i srednjoj Bosni, u istočnoj Hercegovini i u dijelu zapadne Bosne (Manjača i oko Mrkonjić-Grada). Veliki broj ustanika u tim krajevima povukao se iz aktivne borbe i otišao kući, odnosno prišao četnicima. Četnici su u saradnji sa okupatorima i NDH uspjeli da u navedenim oblastima sredinom 1942. potčine svojoj vlasti gotovo čitavu ranije slobodnu teritoriju.⁷²⁾

⁶⁹⁾ Vidi: P. Morača, *Prelomna godina NOR-a*, 111—112; N. Vojnović, n. čl., 146, 163; Gligo Mandić, *17. istočnobosanska NOU divizija*, Beograd 1976, 12—14; A. Humo, n. dj., 125, 128—129; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 141—142, 145—146, 364; *Hercegovina u NOB*, 400—402, 443.

⁷⁰⁾ N. Vojnović, n. čl., 148—149, 163; N. Bajić, *Neke karakteristike NOP-a u Hercegovini u prvoj polovini 1942*, 74; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 141, 161; *Hercegovina u NOB*, 443—444; *Sjećanje P. Papića*, AHM, MG/K23—2066.

⁷¹⁾ Dr R. Hurem, n. dj., 239.

⁷²⁾ *Stvaranje i razvoj JA*, 2, Beograd 1951, 120—121; A. Sarajlić, n. dj., 169—170; P. Kačavenda, n. čl., 251 272; M. Leković, *Planovi Draže Mihailovića za uništenje »partizanske države« u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine*, JIČ, br. 1—2/1966, 79—80; R. Hurem, *Sporazumi o saradnji...*, 319—320; Isti, *Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942. godine*, u: *AVNOJ i NOB u BiH*, 49; D. Lukač, *Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a*, 478; Dr Drago Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo 1979, 133; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 206 O. Karabegović, n. dj., 245; *Hercegovina u NOB*, 393—532; Arhiv SK BiH, III-2, 227—230.

SUMMARY

A DIFFERENTIATION WITHIN THE UPRISING FORCES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE LAST MONTHS OF 1941 AND IN THE FIRST HALF OF 1942

Insurgents in Bosnia and Herzegovina brought with them different ideological beliefs and political convictions. Two major political subjects influenced a majority of insurgents (who were of Serbian nationality and mostly peasants): Communist Party of Yugoslavia as a political leader of the National Liberation Movement (NLM) and a conservative Serbian bourgeois politics expressed through the Chetnik movement of Draža Mihailović. The former was in favour of a National Liberation War (NLW), and to which a socialist revolution was an immanent feature as seen through a logic of a social reality; while the latter was against the NLW and the socialist revolution, and supported a preservation of the bourgeois type of government. The Chetnik movement thought that the occupiers would stay in the country only temporarily, that they would leave it anyhow once they lost the war on the world war theatres; and that it was not worth while sacrifices to lead an armed struggle. Having been unable to fight successfully the NLM the Chetniks of Draža Mihailović made alliance with the occupiers and the regime of the so-called Independent State of Croatia (ISC), and, thus, practically, became themselves a part of the occupation system.

Several factors influenced the insurgents' choice: the actions that the occupier undertook against the Uprising and the insurgents, an alternation in a political tactics of the Ustasha regime towards the Serbian population in ISC, a realization that the War would last for a long time, a severe winter of 1941/1942, difficulties for living caused by the Fascist destruction and plunder, and a stress on a social and revolutionary character of the Uprising which had proved to be unacceptable to the majority of the insurgents. The author gives an analysis of these factors and reaches a conclusion that a process of differentiation within the insurgents took place under these conditions by the mid-1942. A great number of the insurgents pulled out from the active fighting and left for home, or joined the Chetniks. Partisan units became politically homogenous.